

Tompos Krisztina

Egy falumonográfia sorsa

a 20. század második felében.

A tiszaiigari gyűjtés fél évszázados története

A nagyközönség 1997-ben vehette kézbe Kardos László: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944* című kötetét (Kardos 1997), egy olyan falumonográfiát, ami közel öt évtizednyi késéssel kerülhetett a könyvesboltok polcaira. „Sokszor idézik a latin közmondást: Habent sua fata libelli! A könyveknek valóban történetük van; ez esetben csaknem fél évszázados események is tükröződnek benne.” – állapította meg Balassa Iván a monográfiáról írt 1998-as könyvismertetésében (Balassa 1998: 105). A recenzió írója saját élményeire támaszkodhatott a kötet és a tiszaiigari vállalkozás bemutatása során, mint a gyűjtést elindító néprajzi kutatócsoport egykori vezetője, aki 1949-ben már a terep kiválasztásánál jelen volt. *Habent sua fata libelli. A könyveknek is megvan a maguk sorsa...* Jelen esetben majdnem fél évszázad történelmének nyomait viseli magán a Tiszaiigari-monográfia, melyet az 1940-es évek végén a megalapozni kívánt *szocialista magyar néprajztudomány* mintaadó kutatásának szántak. Balassa Iván, aki a gyűjtés idején a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetője volt, majd a múzeum főigazgatói posztját töltötte be, 1950-ben adta át a Tiszaiigari Munkaközösség¹ irányítását Kardos Lászlónak.² A Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (NÉKOSZ) egyik alapítójaként ismertté vált Kardos László a Rákosi-korszak kezde-

¹ A *Tiszaiigari Munkaközösség* elnevezést a gyűjtés kezdetén még nem használták, de hamarosan a szakmai kánon részévé vált. A néprajzi munkaközösségek és munkacsoportok rendszerét az 1950. október 30. és november 2. között Siófokon rendezett néprajzi ankét alkalmával vezették be (Sz. Morvay 1951). Ehhez hasonlóan bevett kifejezéssé váltak a *Tiszaiigari-monográfia*, *Tiszaiigari-kutatás* szókapcsolatok is.

² Életrajzi adataihoz, munkássága bemutatásához felhasznált irodalom: Filep 1986; Kiss R. 2016; Pogány 1992, 2005; Tálasi 1980.

tén politikai támadások keresztüzébe került, ezért többszöri áthelyezés után számára menedéket jelentett a Néprajzi Múzeum. A munkába bekapcsolódva egy éven belül elkészítette a tiszai gyűjtés összegző kéziratát, és a könyv kiadásának biztosítékaként már a Közoktatásügyi Kiadvállalattal kötött szerződés is a kezükben volt, ám a monográfia mégsem jelenhetett meg. Ettől kezdve a mű és szerzőjének sorsa összefonódott. Talán ennek is köszönhető, hogy más, kéziratban maradt gyűjtésekkel ellentétben, több évtizednyi késéssel ugyan és a szerző halála után felesége, Pogány Mária révén, de 1997-ben megjelenhetett a könyv. Egy olyan kiadvány, ami, ha nem is feltétlenül hű tükre az 1940-es évek végén és 1950-es évek elején lezajlott nagyszabású néprajzi vállalkozásnak, de emléket állít egy nagy lendülettel és újító lelkesedéssel indult munkának, mely a magyarországi szocializmus kezdeti időszakában a néprajztudomány helyzetének megszilárdítását is szolgálta.

Öt évtized, három koordinátor, többszöri átírás. Ha a tiszai gyűjtés sorsával kezdünk foglalkozni, bennünk is megerősödhet a gondolat, hogy a könyveknek valóban történetük van. Tanulmányomban a néprajzi szakirodalomban *Tiszai gyűjtés-monográfia*ként ismertté vált kiadvány³ és a hozzá kapcsolódó néprajzi kutatás öt évtizedes sorsát, a megjelenés lehetséges akadályait mutatom be, a korabeli szakirodalom, adattári és levéltári források, valamint visszaemlékezések segítségével.

A tiszai gyűjtés a források tükrében

A monográfia történetének felvázolásához különféle műfajú és keletkezési idejű források állnak rendelkezésünkre, amelyek más-más nézőpontból világítják meg az elemzett néprajzi vállalkozást. Maga az 1997-ben megjelent kötet kézzelfogható, ugyanakkor csak töredékes eredménye a

³ Annak ellenére, hogy a kiadvány és az anyaggyűjtés sokáig csak az adattárak gyűjteményeit gazdagította, a tudományos közvélemény előtt ismert volt a nagyszabású kutatás. Módszertanának egyes elemeit, sőt a gyűjtött anyagot is használták a kutatók, és rövidesen a tudománytörténeti kánon részévé vált. Kósa László ismert összefoglaló kötetében utalt a kutatás körül létrejött legendára is: „Sozan úgy értékeli, hogy ha idejében megjelenik, új irányt indított volna el. Az esélyt nem lehet teljesen kizárni, bár az, hogy nyugalmassabb időkben Kardos újra foglalkozott a munkával, mégsem tudta befejezni, nem igazolja ezt a fölvetést” (Kósa 2001: 205). Rajta kívül más szerzők is foglalkoztak az üggyel, lásd Filep 2017: 25–26, 38; Paládi-Kovács 2011: 97–110.

több évtizeden át zajló kutatásnak, főleg ha a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumába⁴ bekerült, több ezer oldalnyi gyűjtött anyaghoz viszonyítjuk, ami a Tiszaigari Munkaközösség, valamint Kardos László és Pogány Mária⁵ kutatóútjai során keletkezett. Az elemzésben nem kap hangsúlyos szerepet, de nem feledkezhetünk meg Kardos László feleségének, Pogány Máriának a *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944–1964* című, 2001-ben kiadott könyvéről sem (Pogány 2001), melyet a szerző az 1997-ben megjelent mű folytatásának szánt.⁶

A kutatás éveit és a későbbi évtizedekben több olyan Tiszaigarral foglalkozó publikáció látott napvilágot, melyek szerzői anyagukat egykor a munkaközösség tagjaként gyűjtötték. Írásaikban azonban legfeljebb csak röviden tértek ki a néprajz nagy vállalkozására, vagy meg sem említették a gyűjtés előzményei között.⁷

A néprajztudomány korabeli szakfolyóiratai az 1950-es évek első felében folyamatosan tudósítottak a kutatás eredményeiről és a kötet várható megjelenéséről, majd a kiadás késlekedésének lehetséges okairól. A legtöbb cikket a néprajz vezető periodikájában, az *Ethnographia* hasábjain olvashatjuk.⁸ Ezen kívül az 1951 és 1956 között megjelenő *Múzeumi Híradóban*, az 1954-ben újrainduló *Néprajzi Értesítőben* és *A MTA Társa-*

⁴ A Néprajzi Múzeum ma Etnológiai Archívum nevet viselő szervezeti egysége a vizsgált időszakban Ethnológiai Adattár néven működött. Adattári források esetén a továbbiakban jelölése: EA.

⁵ Pogány Mária (1931–2009) történész, Kardos László második felesége. Kardos László börtönből való szabadulása után, 1963-ban házasodtak össze, de szakmai és baráti kapcsolatuk már 1955-ben elkezdődött. Az 1960-as évektől segítette férje tiszai munkásságát, a témában egy tanulmánya is megjelent (Pogány 1987). Kardos László halála után férje hagyatékának gondozója volt. Életrajzához felhasznált irodalom: Csépe 2009.

⁶ Ez a kötet nagydoktori disszertációjának könyv változata, amit 1988-ban nyújtott be a Magyar Tudományos Akadémiához, ám tudományos fokozatot nem ért el vele. Az erről szóló elutasító határozat már a rendszerváltás után, 1993. november 30-án született. Lásd Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár Ms 11.134 [Pogány Mária: *Tiszaigar, egy agrárproletár falu életrajza (1944–1964)*]. Disszertációjában, majd a 2001-ben megjelent könyvben saját kutatásai mellett közreadta Kardos László 1960-as években Tiszaigaron gyűjtött anyagát is.

⁷ Lásd Bakó 1954a, 1992, 1993; K. Csilléry 1952; Fél 1959, 1993, 2001; Katona 1950, 1971; Kresz 1959.

⁸ 1950-től kezdve több tanulmányban, rövid hírből és a néprajztudomány eredményeit bemutató éves összefoglalókban is részletesen foglalkoztak a Tiszaigar-monográfiával. Lásd Bakó 1954b; Balassa 1952a, 1955; Barabás 1951, 1952; Kardos 1953; Tálasi 1955; Vincze 1950.

dalmi – *Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiben* is szóba került a „néprajz nagy vállalkozása”.⁹ Ezek a források jól követhetővé teszik a monográfia sorsának 1949 és 1955 közötti alakulását, de felhasználásukkor szem előtt kell tartanunk, hogy általában a korszakra jellemző, ideológiával átítatott stílusban íródtak.¹⁰ Rajtuk keresztül viszont ki-rajzolódik az a kép, amit a szakmai publikációk közönsége, a kutatók és a néprajz iránt érdeklődő olvasók felé kívántak közvetíteni.

Sok újabb részletet ismerhetünk meg adattári és levéltári források révén, hiszen a több évtizedig húzóódó tiszai gyűjtés és a monográfia írása közben gazdag dokumentáció keletkezett. Ezek a források lehetővé teszik, hogy még egy lépéssel közelebb kerüljünk a mű létrejöttének megismeréséhez, ám esetükben is tekintettel kell lennünk a korban még a magánlevelezéseket és önéletírásokat is átható ideológiai tartalomra és a dokumentumok keletkezési körülményeire, a szerzők motivációira. Elemzésünkhöz gazdag forrásanyaggal szolgál a Magyar Tudományos Akadémia levéltára¹¹ és ezen belül a Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának (más néven II. Osztály) iratai.¹² A II. Osztály felügyelete alatt működött az 1950-ben létrehozott Néprajzi Állandó Bizottság.¹³ Ez az intézmény egyike volt azoknak az új szervezeti egységeknek, melyek az Akadémia és a teljes tudományos intézményhálózat 1948 és 1950 közötti átszervezése nyomán jöttek létre a kommunista vezetés központosító törekvései jegyében.¹⁴ Ettől kezdve a Néprajzi Állandó Bizottság a néprajz-

⁹ Tiszaiaggal foglalkozó cikkek: Balassa 1954, Kardos 1951, sz. n. 1954.

¹⁰ A korszakban használt nyelvi eszközökhöz lásd Jobst 2010, Gyekiczky 1989, Vörös 2012.

¹¹ Akadémiai Levéltár, a továbbiakban: AL.

¹² Ez az osztály korabeli megnevezése, amit később megváltoztattak, így ez az anyag ma II. Filozófiai- és Történettudományok Osztálya néven szerepel az V. fondcsoportban.

¹³ Néprajzi Állandó Bizottság (rövidítve NÁB) vagy Állandó Néprajzi Bizottság. Az iratokban mindkét változat előfordul. Vezetője Ortutay Gyula volt, tagságát háromévente választották újjá. Az MTA és a tudományos intézmények közötti összekötő kapocs és az ideológiai irányelvek közvetítője volt (Kósa 1977: 111, Barabás–Kósa 1980).

¹⁴ 1948 és 1950 között komoly változások történtek a magyar kulturális és tudományos életben, ennek részét képezte az MTA szovjet minta szerinti átszervezése (lásd Kónya 1998; Póto 1994). A változás a néprajztudományt sem kerülhette el. Ortutay Gyulát (aki amellet, hogy a tudományszak egyik vezéralakja volt, 1947 és 1950 között a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltötte), később gyakran érte kritika a Néptudományi Intézet megszüntetéséről szóló miniszteri rendelet aláírása miatt. Ezen döntés következtében a néprajz majdnem két évtizedig kutatóintézet nélkül maradt. Bár Ortutay mindent megtett egy új intézmény felállításá érdekében, ezt csak 1967-re sikerült elérnie, az MTA Néprajzi Kutatócsoport létrehozásával (Paládi-Kovács 2018: 114).

tudomány fő eszmei-politikai irányító szerveként működött, ez a szerep különösen az 1950-es évek első felében érvényesült. A tudományszervezés mellett a finanszírozás és a könyvkiadás ügye is akadémiai hatáskörbe tartozott, ezért a tiszai gyűjtés kiadását több ülésen is tárgyalták.¹⁵ A Tiszai-gyűjtés monográfia történetéhez a másik fontos forráscsoportot a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őrzött iratok adják. Ide került be a gyűjtött anyag nagy része és a kutatással összefüggő adminisztráció legtöbb dokumentuma. Itt található az 1997-ben megjelent monográfia alapját képező résztanulmányok¹⁶ is, amiket az egykori kutatócsoport tagjai írtak a számukra kijelölt témakörökről. A tiszai vállalkozáshoz köthető iratok a bekerülési dátumukat tekintve is színes képet mutatnak, mivel az anyag 1949-től kezdve a 2000-es évekig több szakaszban került az Archívum birtokába. Ez a tekintélyes mennyiségű adminisztrációs és kutatási dokumentáció több ezer oldalnyi iratot foglal magába.¹⁷

A tiszai vállalkozás történetét tovább árnyalhatják a különféle ego-dokumentumok (kutatói visszaemlékezések, naplók, memoárok, levelezések). Ebben a sorban említhetjük Pogány Mária és Kardos László levelezését (Pogány 1992), ami Kardos börtönévei alatt, 1957 és 1963 között keletkezett, és a monográfia több levélváltásukban is szóba került. Emellett Pogány Mária férje életrajzát is kötetbe foglalta (Pogány 2005), amihez saját élményei és Kardos elbeszélései szolgáltak alapul. Ezen kívül a kutatáshoz kapcsolódóan készítettem tudománytörténeti tematikájú interjúkat is Kardos László egykori munkatársával, Szigeti Jenővel és lányával, Kardos Katalinnal. Ezek a beszélgetések olyan összefüggésekre, a személyes és szakmai kapcsolatháló fontosságára hívták fel a figyelmet, mely a vizsgált esetben is fontos szerepet játszott.

¹⁵ A legtöbb kapcsolódó dokumentum: AL., 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1. és 206. dobozok.

¹⁶ A szöveg megírásához felhasznált kéziratok listáját lásd Kardos 1997: 279.

¹⁷ A földrajzi mutatót végigtekintve a *Tiszai-gyűjtés* címszóhoz kapcsolódóan 121 tételt találunk, és ide még nem került be a Pogány Mária-tól 2009-ben beérkezett anyag, ami további 51 tétel. Ezek mellett vannak olyan dokumentumcsoportok, amelyek az Archívum nyilvántartásának sajátosságai miatt más egységekben szerepelnek. Így a tiszai vállalkozáshoz köthető iratokat találunk Kardos László személyi anyagában. Lásd Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Dokumentációs gyűjteménye (továbbiakban: EAD) EAD 10/K. Terjedelmes dokumentáció van az 1950 végén megnyílt, *Tiszai-gyűjtés, egy alföldi agrárproletár falu* című kiállításról is (EAD 5/A-2/B). A Kéziratgyűjtemény és az EAD gyűjteményének történetéről és a nyilvántartási gyakorlat változásairól lásd Forrai 2000, Szemkeő 2000.

Kardos László életét és munkásságát többen értelmezték egyfajta találkozási pontként, amelyben a 20. század közepének sokféle eszmei-politikai és szakmai áramlata szerephez jutott (Kiss R. 2016: 118, Papp 2007: 281). A személyével összefonódó Tiszaigar-kutatás is szemlélhető olyan jelenségként, amelyben az 1950-es évek és a későbbi évtizedek néprajztudományának sokféle jellegzetessége sűrűsödik. Hiszen előzményeiben ott találjuk az 1930-as években kibontakozó falukutatás és a táj- és népkutatás módszertani hatásait, megvalósulásában pedig megjelenik az 1945 utáni néprajztudomány jó néhány szakmai dilemmája, a *szocialista falu és életmód kutatásától* kezdve a *történeti materializmus* központi-lag elvárt alkalmazásán¹⁸ át a *jelenkutatás*¹⁹ problematikájáig.

A magyarországi néprajztudomány egy új korszak kezdetén

A második világháború utáni első évek a magyar néprajztudomány számára is az újrendeződések jegyében teltek. A tudományszakot meghatározó kutatók közül sokan már nem éltek, a néprajzi gyűjtemények egy részét jelentős károk érték, mindenütt a helyreállításon dolgoztak.²⁰ A néprajz az egyre markánsabbá váló politikai követelményekkel is kénytelen volt szembesülni, mely 1946-tól kezdve fokozatosan kiterjedt a tudományos életre is. A tudományszak egyik vezető személyisége, Ortutay Gyula ráadásul a magyar politikai élet aktív szereplője is volt, 1947-től 1950-ig a vallás- és közoktatásügyi miniszteri posztot is betöltve.²¹ Az 1945 után kibontakozó új kommunista hatalmi berendezkedésben szükségessé vált az újrapozícionálás, ami a néprajztudomány számára különösen fontos volt, hiszen a Horthy-korszak alatt részben felvállalt *nemzeti tudomány*

¹⁸ A néprajztudományban 1949-ben meghatározott új kutatási irányokhoz lásd Ortutay 1949.

¹⁹ A néprajzi jelenkutatás módszertani problémáihoz, és ezen belül a tiszaiigari kutatás szerepéhez lásd Fejős 2003.

²⁰ Ortutay Gyula 1946. április 24-én a Magyar Néprajzi Társaság közgyűlésén mondott megnyitó beszédében összegezte a súlyos háborús veszteségeket, majd a néprajztudomány fontos jövőbeni feladataira is kitért. Ezek voltak: a lakosságcserek által kiváltott migrációs folyamatok nyomon követése, a parasztság életmódjának megváltozásával kapcsolatos kutatások, együttműködés kialakítása a szovjet- és a környező országok, valamint az angolszász területek néprajzi intézményeivel (Ortutay 1946).

²¹ Életrajzához lásd Paládi-Kovács 2018.

szerep²² az új politikai rendszerben nem volt szerencsés ajánlólevél. Az 1945 és 1948 közötti koalíciós időszakban a figyelem a pártok közti hatalmi harcokra koncentrálódott, amiknek győztese az 1947-es kékcédulás választásokat követően 1948-ban a Magyar Dolgozók Pártja lett, mely a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak a Magyar Kommunista Pártba való kényszerű beolvasztásával alakult meg. Főtitikára, Rákosi Mátyás 1948-ban megjelent gyűjteményes kötetében (Rákosi 1948) már nyíltan a *fordulat évéről*²³ beszélt, és ennek hatása hamarosan a tudományos közegben is érezhetővé vált. A politikában meghirdetett ideológiai fordulatot a tudományszakok sem hagyhatták figyelmen kívül, ezzel összefüggésben 1948–49-ben három olyan elnöki székfoglaló beszédet is említhetünk, melyekben az egyes tudományágak vezető személyiségei egyértelművé tették egy új korszak kezdetét.²⁴ Ebbe a sorba illeszkedett Ortutay Gyula előadása is, aki a néprajztudományon belüli szükségszerű fordulatról beszélt 1949. június 22-én, a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén tartott elnöki megnyitójában (Ortutay 1949). Szükség is volt erre a nyílt állásfoglalásra, mert ekkor és a következő években is számos kritika és támadás érte a néprajztudományt.²⁵

²² A néprajzot korábbi, az 1930-as években felerősödő „nemzeti jellege” (Kósa 2001: 161–197) miatt 1945 után gyanakvás övezte, és annak ellenére, hogy Ortutay Gyula és kortársai igyekeztek a tudományos életen belüli pozíciójukat megerősíteni, az 1950-es évek első felében gyakran vádolták maradisággal, a történelmi materializmust figyelmen kívül hagyó, történetietlen szemlélettel és túlzott paraszttromantikával (narodnyikizmussal) a néprajzkutatókat. Erre az Akadémiai Levéltárban a II. Osztály jegyzőkönyvei között számos példát találhatunk. A néprajztudomány 1953. novemberi akadémiai bírálatának összefoglalásához lásd sz. n. 1954.

²³ Ez a kifejezés rövid idő alatt beépült a mindennapi fogalomhasználatba, és hamarosan a tudományos életben is az *ideológiai fordulatot* hirdették. Területenként eltért azonban, hogy hol, mikor kellett megtenni ezt a többnyire kényszerű lépést. Ma már a kutatók óvatosan bánnak ezzel a fogalommal, mivel az 1945 után kezdődő kommunista berendezkedés folyamata nehezen köthető egyetlen évhez. Ennek hangsúlyozására vezették be a *fordulat éveit* kifejezést (lásd Standeisky–Kozák–Pataki–Rainer M. 1998).

²⁴ 1948. október 16-án Lukács György a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban mondta el elnöki székfoglaló beszédét (Lukács 1949). 1949. március 27-én Andics Erzsébet a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott ehhez hasonló székfoglalót (Andics 1948).

²⁵ Ennek tetőpontja volt a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályán 1953. november 17-én tartott ülés, ahol a néprajztudomány bírálatát foglalták össze. Az ülésen elhangzottak kivonata megjelent: sz. n. 1954. Ez nem volt egyedülálló a korszakban, a művészet-történetet, a régészetet és a pedagógiát (Szabolcs 2006) is ehhez hasonlóan „ideológiai elmaradottsággal” vádolták, a szociológia pedig „burzsoá áltudományként” az 1960-as évekig számkivetett helyzetbe került.

1949-ben ebben a légkörben, a Néprajzi Múzeum irányításával indult útjára a magyar néprajz korszakalkotónak szánt vállalkozása, a Tiszaigar-kutatás, melynek kettős célja volt: előbb egy kiállítás, majd egy monográfia összeállítása. 1998-as visszatekintésében a kutatócsoport első vezetője, Balassa Iván²⁶ a gyűjtés ötletét, mint szükségszerű lépést jellemezte: „1948-ban neveztek ki a Néprajzi Múzeum Magyar Osztályának vezetőjévé és komor idők jelentkeztek. Ott lebegett az első koncepció per (Magyar Közösség)²⁷ árnyéka a múzeum felett; a racionalizálás során elengedésekre került sor, másokat vidékre helyeztek, a több párt helyét egyetlenegy foglalta el; a Mindszenty-per már lezajlott, a Rajké készülődött; a néprajz, nemzeti tudomány lévén egyre jobban háttérbe szorult, a Magyar Tudományos Akadémia mellett vagy inkább felett a Tudományos Tanács örködött. [...] Mindezek a veszélyek láttán, úgy éreztük, hogy valami olyasmit kell kezdeményeznünk, ami az új rendszerben is igazolja szükségességünket. Sok és hosszú tanakodás után ilyennek ítéltünk egy falumonográfiát” (Balassa 1998).

A tiszaiigari vállalkozás története

A gyűjtés kezdeti időszakából ismert első iratok 1949 áprilisából származnak. 1949. április 8-án kelt levelében dr. Vargha László a Néprajzi Múzeum akkori főigazgatója²⁸ egy olyan néprajzi gyűjtés terveiről tudósított, amelyben a parasztság életének 1945 utáni gyökeres változásait kívánták vizsgálni, a történeti szempontok, a „dialektikus materializmus”

²⁶ Balassa Iván (1917–2002) 1944 őszén került a Néprajzi Múzeumba, 1948-tól a múzeum Magyar Osztályát vezette, majd 1950 és 1956 között a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként dolgozott. Innen áthelyezték Sárospatakra, ahol 1956-tól 1961-ig volt a Rákóczi Múzeum igazgatója (Bodó 2018).

²⁷ A Magyar Közösség elnevezésű titkos hazafias csoport a két világháború között működött. 1946–47-ben ürügyként szolgált a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt több politikusának perbefogásához. Bővebben lásd Szekér 2009.

²⁸ Vargha László (1904–1984) 1947 és 1949 között töltötte be a Néprajzi Múzeum főigazgatói posztját. A tiszaiigari gyűjtés kezdetén még a múzeum vezetőjeként részt vett a munka megszervezésében, de hamarosan áthelyezték a miskolci Herman Ottó Múzeumba, ahol igazgatóként 1950-től 1952-ig dolgozott. 1952-től a budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén tanított. Áthelyezése része volt a Néprajzi Múzeumot is elérő 1949-es átszervezési folyamatnak, melynek következtében némelyeket elbocsátottak, több néprajzkutatót pedig vidéki múzeumokba helyeztek át (Kecskés 1985: 375).

alkalmazásával. A levél megszólítása („Miniszter Úr!”)²⁹ feltehetően Or-tutay Gyulára vonatkozott. „Az 1945. óta bekövetkezett politikai, gazdasági és társadalmi változások parasztságunk életében gyökeres módosulásokat idéztek elő. [...] Célunk a konkrét változás folyamatainak a le-rögztítésén és ennek megmagyarázásán túlmenően egyúttal arra irányul-na, hogy a változás általános tendenciáira is fényt derítsünk, valamint arra, hogy konkrét példák alapján a dialektikus materializmust tudomá-nyunk alapvető problémáira nézve alkalmazzuk.”³⁰ Ebben a levélben még csak a kutatás irányvonalát határozták meg, de egy másik, szintén április 8-án kelt, Vargha László által írt javaslat szövegében már ezt olvashatjuk: „A Néprajzi Múzeum tudományos dolgozói előzetes vizsgálódások alap-ján felgyűjtendő községül Tiszaigart /Heves megye/ jelölték ki.”³¹

Tiszaigart a vizsgálat kezdetén Heves megyéhez tartozó, alföldi ta-nyás település volt, akkori népessége 1641 fő. A falu lakossága többnyire földműveléssel foglalkozott.³² Az 1950-es megyerendezés után Szolnok megyéhez került, ma pedig Jász-Nagykun-Szolnok megye része. Hogy miért esett a választás éppen Tiszaigarra, arra a forrásokban nem ta-lálunk konkrét utalást, viszont az megállapítható, hogy ezen a vidéken már korábban is folytak néprajzi vizsgálatok. 1938-ban a Teleki Pál ál-tal alapított Táj- és Népkutató Központ kiállításán a Tiszafüredi-öntö-zőrendszer is bemutatásra került, és ezen belül tiszaiigari kutatási ered-mények is szerepeltek.³³ Emellett a település Szabó Pál híres filmjében, az 1948-ban bemutatott *Talpalatnyi földben* is feltűnik, néhány jelenet

²⁹ A 20. század közepén keletkezett gépiratokban többnyire hiányzik a hosszú ékezetes magánhangzók egy része (í, ú, ő), mivel a régi írógépeken ezek nem szerepeltek. A forrá-sokat ezek átváltásával, mai helyesírás szerint közlöm. A hibás szöveget abban az esetben közlöm eredeti formájában, amennyiben annak a szöveg tartalma szempontjából jelentősége van.

³⁰ Vargha László levele rendszeres néprajzi vizsgálat, gyűjtés, tárgyában (EA 13404).

³¹ Javaslat, Dr. Vargha László (EA 13404).

³² A településen készített előzetes terepfelmérés adatai a lakosságszámról, felekezeti- és birtokmegoszlásról: Javaslat, Dr. Vargha László (EA 13404).

³³ A Károlyi-palotában megrendezett kiállítás gazdaságföldrajzi, néprajzi és szociográfiai kutatások anyagának felhasználásával hívta fel a figyelmet a magyarországi birtokeloszlás egyenlőtlenségeire, a nagybirtokok túlsúlyára. A tárlat nagy visszhangot keltett, hiszen a földkérdés a korabeli politika fontos vitatémája volt. A kiállítást végül idő előtt, 1948. de-cember 10-én bezárták, Teleki Pál feloszlatta a Központot. A későbbi tiszaiigari gyűjtésben részt vevő néprajzkutatók közül néhányan korábban már a Táj- és Népkutató Központ munkájába is bekapcsolódtak (Kiss I. 1984, Filep 2017).

erejéig. A film készítésében néprajzos szakértőként részt vett Keszi Kovács László, aki korábban a Táj- és Népkutató Központnak is tagja volt (Bereczki 2012).

1949. június 23. és 26. között került sor az első, tájékoztató jellegű tiszaiagari kiszállásra. Ekkor a Néprajzi Múzeum három munkatársa, Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván utazott a faluba, hogy felmérjék a helyi adottságokat és a kutatás lehetőségeit (adatközlők, helyi irattár, lakhatás stb.).³⁴ További, júliusban kelt levelek, valamint utazási kérelmek alapján a szervezett anyaggyűjtés már nyáron kezdetét vette.³⁵ A kutatásban részt vevők pontos létszámát nehéz lenne megállapítani. Néhányan a kezdetektől a kézirat befejezéséig végigkísérték a munkát, míg mások csak pár napot töltöttek el terepen, így húsznál is több néprajzkutató és egyetemi hallgató neve említhető a vállalkozással összefüggésben.³⁶

A Tiszaigar-kutatásról megjelenő újságcikkekben, beszámolóiban többször hangsúlyozták a vállalkozás eszmei-ideológiai tartalmát, az újtónak szánt módszertani, kutatási elveket: a vizsgálat időkeretének a jelenig történő kiterjesztését, a történeti szemlélet érvényesítését, a társadalmi osztályok különbségeinek kidomborítását és a „szovjet minták”

³⁴ Jelentés Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván 1949. június 23–26-ig Tiszaigaron /Heves megye/ végzett előzetes tanulmányútajáról (EAD 5/A-2/B).

³⁵ A néprajzkutatók érkezéséről a helyi hatóságokat is tájékoztatni kellett, hiszen gyanút kelthettek a településen kérdezősködő ismeretlenek. Vargha László 1949. június 2-án írt levelében a helyi rendőrség, a Népfrent és a közigazgatási szervek értesítését kérte a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsától. Dr. Vargha László levele a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának. Tárgy: Tiszaigaron végzendő változás vizsgálat értesítés (EA 13404).

³⁶ Az 1997-ben megjelent kötet elején a Tiszaigari Munkaközösség tagjaként a szerkesztők csak 10 résztvevőt említettek: „Egyes résztanulmányok írói a Tiszaigari munkaközösség tagjai: Bakó Ferenc, Balassa Iván (a munkaközösség vezetője 1949–1950-ben), K. Csilléry Klára, Fél Edit, Kardos László (a munkaközösség vezetője 1951-től), Katona Imre, Kresz Mária, Soós Imre, Szolnok Lajos, Takács Lajos.” (Kardos 1997: 4) A műről írt 1998-as könyvismertetésében Balassa Iván további kutatókkal egészítette ki az erősen hiányos névsort. „Barabás Jenő, Csikós Tóth András, Diószegi Vilmos, Fél Edit, Kardos László, Kresz Mária, Molnár Balázs, Soós Imre, Szendrey Ákos, Szolnok Lajos, Takács Lajos, Vincze István már elmentek a minden élők útján. [...] Barátsággal és szeretettel üdvözlöm mindazokat, akik még ma is tudományszakunk kiváló művelői és akik most kézbe vehetik az impozáns kötetet. Bakó Ferenc, Balassa Iván, Csilléry Klára, Erdész Sándor, Halmos István, Hofer Tamás, Katona Imre, Keszegh István, Morvay Judit, Solymos Ede” (Balassa 1998). Ezt a listát még tovább lehetne bővíteni az egy-két napra csatlakozó kutatók neveivel.

felhasználását.³⁷ Ezzel egy, az új szocialista követelményeknek megfelelő néprajztudomány képét igyekeztek erősíteni. Ugyanakkor az adattári iratok átnézése során mégsem találunk olyan dokumentumokat, amelyek a monográfia egységes koncepciójának alapos kidolgozottságát mutatnák. A kutatási témák többnyire a klasszikus néprajzi vizsgálatok tárgyköréit fedték le (határhasználat, állattartás, viselet, táplálkozás stb.), és csak néhányan foglalkoztak az új irányelvekhez köthető témákkal (például Takács Lajos a munkásmozgalmi hagyománnyal, vagy Kardos László és Kresz Mária a tiszaiagari politikai élettel).³⁸

1950-re a kutatócsoport tagjai a tervbe vett anyaggyűjtésekkel nagyrészt elkészültek, és úgy tűnt, a munka akadály nélkül halad a befejezés felé. Bár kiegészítő gyűjtésekre még szükség volt, és a monográfia megírásához a résztanulmányok közül még nem mindegyik készült el, a Néprajzi Múzeum az addigi eredmények bemutatására egy kiállítást rendezett. A tárlat összeállításával foglalkozó megbeszélésekről 1950 júliusából maradtak fenn az első jegyzőkönyvek. A forgatókönyv októberre készült el, a *Tiszaigar, egy alföldi agrárproletár falu* című kiállítás pedig

³⁷ Az első Tiszaigarral foglalkozó *Ethnographia*-cikkből Vincze István így írt a vállalkozás erényeiről: „Új ez a készülő monográfia az eddigiekkel szemben nemcsak abban, hogy egy kollektívum megosztott munkával, tervszerűen, lelkesen végzi a gyűjtés munkáját, az anyag összehordását és készíti elő a feldolgozást, nemcsak haladó szemléletet és módszereket alkalmaz, és érvényesíteni, felhasználni kívánja azt, amit a szovjet néprajz megismerésével, a szovjet néprajztudomány eredményeiből már eddig is tanult – de nyílt és becsületes állásfoglalása is ez a Néprajzi Múzeum munkásainak, túllépve az új módszerekhez való doktriner közelítésen” (Vincze 1950: 126).

³⁸ A témák felelőseinek kijelölésekor a szervezők valószínűleg figyelembe vették az egyes kutatók szakterületét és érdeklődési körét. Kresz Mária egy 1951. február 25-én írt jelentésében összegyűjtötte a készülő monográfiához előzetesen megírt résztanulmányokat, ez alapján képet kapunk arról is, mely kutatók milyen témakörben folytattak addig alaposabb gyűjtést. A felsorolt témák és kutatók: társadalom: Kresz Mária, Fél Edit; településtörténet, határhasználat: Barabás Jenő; mezőgazdálkodás: Balassa Iván; állattartás: Szolnok Lajos; ipar: Bakó Ferenc; építészet: Diószegi Vilmos; házbereendezés: Csilléry Klára, Csikós Tóth András; szokás és népi hiedelmek: Szendrey Ákos; kulturális élet, népköltészet: Katona Imre; kisállattartás: Katona Imre; táplálkozás: Szolnokyné Morvay Judit; kendermunka: Szolnok Lajos; viselet: Kresz Mária, Fél Edit; népzene: még nem volt felelőse; táncgyűjtés: Béresné Bene Zsuzsanna; halászat: Diószegi Vilmos; jogtörténet: Soós Imre; társadalomtörténet: Kardos László, Kresz Mária. Kresz Mária: Jelentés Tiszaigar monográfiájának előkészüléséről (EA 17316). Egy korábbi, 1950. május 27-én kelt aláíró ívből az akkori résztvevők névsoráról tájékozódhatunk, a neveket az 1951. február 25-i listával összevetve úgy tűnik, a tanulmányokat végül nem mindenki készítette el. Aláíró ív a kutatásban részt vevők számára (EAD 5/A-2/B).

az év végén, 1950. december 16-án nyitotta meg kapuit.³⁹ Az Etnológiai Archívumban őrzött kiállítási dokumentáció sokféle iratot tartalmaz a munka egyes fázisairól (témavázlatok, tervrajzok, feliratok, berendezési ötletek stb.). Ezek közt találjuk Balassa Ivánnak a tárlat megnyitása előtt készült összefoglalóját, amiben a kiállítás két fontos újítását emelte ki. Eszerint ez „az első olyan kiállítás lesz, mely a magyar parasztság osztálytagozódását tárgyakon keresztül mutatja be.” Másrészt hangsúlyozta, hogy a kutatás egészen a jelenig tolta ki a vizsgálat határait. A szöveg utolsó bekezdését olvasva szemléletes példát kapunk arra a retorikára is, ami a korabeli szövegek sajátja. Ez alapján még a tudományos művek esetében sem hiányozhatott a kötelező ideológiai mondanivaló, különösen ha nagyobb olvasóközönségnek szánt írásokról volt szó:⁴⁰ „A Tiszaigari kiállítás felajánlás Sztálin elvtárs születésnapjára, de a múzeum dolgozói sokkal hamarabb el fogják készíteni, hogy minél többen és minél előbb láthassák meg és tanulhassanak a paraszti osztálytagozódást bemutató kiállításból.”⁴¹ Az öt helyiségben berendezett tárlat sajátos keveréke volt az addig megszokott néprajzi kiállítási gyakorlatnak és az új politikai irányvonal érvényesítésének.⁴² A két szempont összeegyeztetése miatti nehézségek az előkészítés során keletkezett kiállítástervekben is megmutatkoztak. Ezekből több változatot is találunk a tárlat dokumentációjában. A végleges forgatókönyv szerint a történetiség elvét szem előtt tartva kronologikus ív mentén haladva, időrendben próbálták bemutatni a falu történetét és néprajzát, a török harcok utáni 1744-es újratepülésétől kezdve a jelenkorig, vagyis a „szocializmus építésének korszakáig”.⁴³ Néprajzi tárgyak segítségével azonban ilyen időrend szemléletes bemutatása nehezen volt kivitelezhető, mivel a gyűjtött tárgyak többnyire néhány éves, legfeljebb néhány évtizedes múltra tekintettek vissza. Ehhez hasonlóan nehéz feladatnak bizonyult a társadalmi osztálytagozódás

³⁹ A kiállításról a *Szabad Föld* 1950. december 24-i száma is hírt adott: „Tiszaigari jellegzetes alföldi szegényparaszt község kétszázéves történetét szemléltető kiállítást rendezett az Országos Néprajzi Múzeum. A sokezer magyar falu egyikének életéről számol be ez a kiállítás: 1744-től kezdve, az elnyomás alatt szynlódó jobbágyok sorsáról egészen napjainkig, öt éves tervünk második évéig. [...]” (sz. n. 1950)

⁴⁰ A korabeli nyelvhasználathoz lásd Gyekiczky 1989, Jobst 2010, Vörös 2012.

⁴¹ Balassa Iván: A Tiszaigari Kiállítás (EAD 5/A).

⁴² A kiállításról megjelent ismertetések: lásd Kardos 1951, Bakó 1954b.

⁴³ Kiállítástervek (EAD 5/A-2/B).

ábrázolása. A kutatók elkülönítették a *módosabb paraszt- és kulákréteget*, valamint a *közép- és kisparaszt* és a *szegényparaszti osztályok* kultúráját, és a köztük fennálló különbségeket a kiállított tárgyakban, vi-seletelemekben is igyekeztek hangsúlyozni. Ezek mellett az 1919-es Ta-nácsköztársaság és a munkásmozgalom lokális hatásainak bemutatását is szükségessé tette az aktuálpolitikai követelményrendszer, amihez helyi anyagokat – néhány plakát és röpirat kivételével – nem igazán találtak.

A munka folytatódik. Kardos László, a monográfia írója

Kardos László ekkor, 1950 végén került a Néprajzi Múzeumba, muzeológus beosztásba. Balassa Iván 1951. január 30-i jelentése szerint elő-ször a konyha- és táplálkozás eszközeinek raktárát kezelte. Balassa jel-lemzése így folytatódott: „Mint néprajzi kutató kezdte pályáját, de ez-után hosszú időre kikapcsolódott a munkából. Ezt a nagy kiesést kell pó-tolnia [...]”⁴⁴ Az 1943-ban megszerzett néprajzi doktorátusát követően Kardos László valóban hosszú politikai kitérővel került vissza a tudomá-nyos életbe, és a politikusi pálya, illetve a néprajzkutató szerep kettőssé-ge ezután is egész életét meghatározta. Ez a körülmény feltehetően fon-tos tényező volt a monográfia kiadásának megghiúsulásában is, ezért egy rövid kitérő erejéig tekintsünk végig azon az úton, amin Kardos László a Néprajzi Múzeumig jutott.⁴⁵ A munkásságát méltató szerzők többnyi-re életművének két legfontosabb területként a politikai és a NÉKOSZ⁴⁶ létrehozásában és megszervezésében játszott pedagógiai szerepét eme-lik ki.⁴⁷ Ezek mellett a néprajzon belüli eredményeire kisebb hangsúly helyeződött, ami talán azzal is összefügg, hogy életének különböző sza-

⁴⁴ Balassa Iván: Kardos László, életrajz (EAD 10/K).

⁴⁵ Életrajzi adataihoz, munkássága bemutatásához felhasznált irodalom: Filep 1986; Kiss R. 2016; Pogány 1992, 2005; Tálasi 1980.

⁴⁶ Az 1946-ban létrehozott Népi Kollégiumok Országos Szövetsége a második világhá-ború utáni Magyarországon az újjáépítés éveinek meghatározó pedagógiai kísérlete volt. Rövid, hároméves története alatt 158 kollégiumot alapítottak a NÉKOSZ ernyőszerzete alatt, melyekben főként nehéz anyagi körülmények közül érkező fiatalok kaptak kollé-giumi ellátást és iskolán kívüli oktatást. Történetét 1949. július 10-i megszűnése után sokféleképpen értékelték a változó történelmi viszonyok között. Lásd Kardos 1977, Pataki 2005.

⁴⁷ Pedagógiai szerepéhez lásd Fekete 1986.

kaszaiban a néprajzos pozíciói inkább kényszerpályaként jelentkeztek a politikában történt háttérbeszorulása után. Holott azok a vállalkozások, melyekben mint néprajzkutató vett részt, a korszakban és évtizedekkel később is nagy hatású munkáknak bizonyultak.⁴⁸

Az őrségi szegényparaszti családból származó Kardos László 1937-ben iratkozott be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára magyar–olasz tanári szakra. Egyetemi tanulmányai elején került kapcsolatba a Györffy István által vezetett budapesti néprajz tanszékkel, ahol ekkor az egyetemi oktatás mellett a falukutató szociográfia és a népi mozgalom hatása is erőteljesen érvényesült (Kósa 2001: 170–180). Ennek egyik fontos bázisává vált az 1939-ben Györffy vezetésével létrejött Országos Táj- és Népkutató Intézet,⁴⁹ aminek Kardos László is tagja lett. Bár többször kikerült a néprajz szakmai köréből, ez a szellemi környezet végig meghatározta munkásságát. 1942-ben magyar–olasz szakos középiskolai tanárként és etnográfusként végzett, majd 1943-ban néprajzból doktorátust szerzett. Egyetemi éve alatt tevékenyen részt vett a Bolyai Kollégium létrehozásában is, később itt került kapcsolatba az illegális kommunista mozgalommal. Az intézmény 1942-ben a Györffy István Kollégium nevet vette fel, ekkor választották meg igazgatónak Kardos Lászlót, aki a kollégium vezetőjeként egyre aktívabb politikai szerepet vállalt. Ennek egyik legjelentősebb megnyilvánulása volt 1943 augusztusában a magyar sorskérdéseket központba állító *balatonszárszói konferencián* elmondott nyilatkozata.⁵⁰ Feltehetően ez a beszéd is közrejátszott abban, hogy hamarosan megkapta a katonai behívóját, és leváltották a Györffy Kollégium igazgatói posztjáról.

⁴⁸ Főbb művei: *Az Őrség népi táplálkozása* (Kardos 1943), *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztán)* (Kardos 1955), *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. (Bakonycsernye – 1965)* (Kardos 1969), *Boldog emberek közössége* (Kardos–Szigeti 1988).

⁴⁹ Ez az Intézet a botrányos körülmények között bezárt, Teleki Pál által alapított Táj- és Népkutató Központ utódként jött létre. Az évek során több szervezeti változáson esett át, 1945 és 1949 között Néptudományi Intézet néven a Kelet-európai Tudományos Intézetben belül működött, ami végül áldozatul esett a tudományos intézményrendszer 1949-es kommunista átszervezésének (Kovács 2011, Paládi-Kovács 2011: 91–93).

⁵⁰ Az 1943. augusztus 23. és 28. között megrendezett *szárszói konferencia* összefoglalása, benne Kardos László hozzászólásával lásd Györffy–Pintér–Sebestyén–Sipos 1983: 232–234.

A második világháború után, 1945-ben irányításával újraindult a Győrffy Kollégium, amit továbbfejlesztve hozták létre 1946-ban a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét. Ez az időszak jelentette Kardos László számára politikai karrierje csúcsát. Szervező és pedagógiai munkája elismeréseként 1948. március 14-én az elsők között részesült az ekkor megalapított Kossuth-díjban. A siker azonban nem tartott sokáig, 1948 szeptemberében a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága más NÉKOSZ-tagokkal együtt szigorú megrovásban részesítette, pártfegyelmi eljárás keretében.⁵¹ A helyzet súlyossága ellenére ez mégsem jelentette a teljes bukást, hamarosan már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tudományos osztályvezetőjeként a múzeumi, levéltári és könyvtári rendszer államosítást követő újjászervezésén dolgozott. Ebben a beosztásban sem maradhatott sokáig, 1950. március 1-jén koholt vádak alapján eltávolították a Minisztériumból, ismét a párt elleni vétségre hivatkozva.⁵² Így 1950-ben Kardos László újból munkanélkülivé vált. Ekkor került a Néprajzi Múzeumba, ahol 1950-től 1957-ig dolgozott, és beosztásait tekintve néprajzos karrierje felfelé ívelt. Hamarosan tagja lett a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Állandó Bizottságának, irányította a termelősövetkezeti, majd a szocialista kultúra kutatását végző munkaközösséget, és 1956-ban már a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként dolgozott.

Visszatérve a monográfia történetéhez, Kardos László a Múzeumba kerülve hamarosan át is vette Balassa Ivántól a kutatócsoport vezetését és a kötet szerkesztésének feladatát. Eddig a pontig a vállalkozás gond nélkül haladt előre, leszámítva, hogy néhány szakember késlekedett a gyűjtésekkel. Az új korszak néprajzi „mintakutatása” beváltani látszott a hozzá fűzött reményeket, melyek szerint a kiállítás után megjelent volna az új módszertani irányt adó monográfia, ami erősíthette volna a néprajztudomány helyét a Rákosi-korszak tudományos életében. 1950–51-ben a gyűjtésről szóló publikációk még az optimizmus hangján szóltak, a kötet várható megjelenését, annak tudományos és eszmei-politikai értékét hangsúlyozva.⁵³

⁵¹ Az erről szóló határozat szövege megtalálható: Svéd 1994: 244–246.

⁵² Életének ezen szakaszáról és elbocsátásának lehetséges okairól lásd Lengyel 2005.

⁵³ „Rövidesen pedig közönség elé kerül az a kiadvány is, amely népszerű formában mutatja be Tiszaigaz gazdasági, társadalmi politikai és kulturális fejlődésének az útját, megtelepülésétől napjainkig” (Kardos 1951: 39).

Kardos László 1951. április 6-án kelt levele szerint, amit a múzeumi Pártszervezet titkárának küldött, 1951. március 27-én kapta a megbízást a monográfia elkészítésére. Ugyanebben a levélben több kritikai észrevételt is tett az addigi anyaggyűjtésekkel kapcsolatban, ami éles ellentétben állt a folyóiratokban kialakított mintaszerű kutatás képével. Kardos a beküldött tanulmányokat és gyűjtéseket így értékelte: „A beérkezett anyag felületes áttekintését elvégeztem, részletes értékelését a jövő héten bevégezem. Az anyag első vizsgálatra szegényes, sovány, pontatlan és sajnos sok esetben szemponttalan, politikailag nehezen hasznosítható. Szükséges kiegészítések minden bizonnyal soron következnek.”⁵⁴ Hogy ez a beszámoló mennyiben tükrözte a valós állapotot, ma már nehezen állapítható meg. A monográfia szerkesztésével kapcsolatos jelentések, levelezések értelmezése közben szem előtt kell tartanunk Kardos Lászlónak az adott helyzetben elfoglalt pozícióját. 1948 és 1950 között többször érték politikai vádakat, ez folyamatosan fenntartotta körülötte a bizonytalanság légkörét (ismerve a korszak Rajk-perhez hasonló történéseit). A muzeológusi státusz egyértelmű visszalépést jelentett számára a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tudományos osztályának vezetése után. Emellett egy olyan kutatás összefoglalását bízták rá, melynek nem volt tevékeny résztvevője, de tartalmáért és a felhasznált anyagok minőségéért vállalnia kellett a felelősséget. Ráadásul a helyzetet a szűkös határidő is nehezíthette.

1951. május 16-án *Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről* című írásában⁵⁵ már pontokba szedve, részletekbe menően fejtette ki a szerkesztés közben felmerülő nehézségeket, illetve ebből a dokumentumból azt is megtudhatjuk, hogy a felkéréstől kezdve hozzávetőleg 3 hónap állt rendelkezésére a megíráshoz, a befejezés határideje július 1. volt. Ez a jelentés belső használatra készülhetett, így hiányzott belőle a szélesebb körnek szánt írásokra jellemző, átpolitizált stílus, és főként szakmai érveket vonultatott fel a művel kapcsolatos problémák alátámasztására.⁵⁶ Elsőként megjegyezte, hogy számos gyűjtőtől késve érkezett be az anyag, sőt maradt olyan téma is, aminek össze-

⁵⁴ Tájékoztató a tiszaigari monográfia állásáról a múzeumi Pártszervezet Titkárának (EA 31089: 132).

⁵⁵ Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről (EAD 10/K).

⁵⁶ A jelentés szövege szerint 1951. március 10-én beszámolót tartott a Tiszaigar Munkaközösség tagjainak a munka állásáról és hiányosságairól. Jelentésében ezt a korábbi beszámolót foglalta össze.

foglalója addig el sem készült. A hiányok kiegészítése érdekében további gyűjtéseket látott szükségesnek, ebbe azonban már nem vonta be a munkaközösség minden tagját.⁵⁷ Ezt követően rátért az anyagot érintő kritikai megjegyzésekre. Úgy vélte, hogy a résztvevők a gyűjtés megkezdése előtt nem tisztázták a kutatás elvi szempontjait, és bár műfaját tekintve egy monográfia megírása volt a cél, nem fektették le az ehhez szükséges elvi alapokat. Kardos idézve, erre a hiányosságra a következő magyarázatot adták a munkaközösség tagjai: „[...] a jelenlevők ezt úgy fogalmazták meg, hogy menetközben rájöttünk arra, hogy Igar község néprajzi monográfia szempontjából nemigen alkalmas, de nem volt bátorságunk visszalépni.” Emellett problémásnak tartotta, hogy a kutatócsoport tagjai elsősorban a színhagyományban elérhető adatokra és az emlékezet által behatárolt múltra szorítkoztak, csak kevés esetben végeztek történeti kutatást, levéltári forrásfeltárást. Végül hiányolta a gyűjtők munkájának összehangolását is, ami miatt egyes témákban egyenlőtlen lett az anyag eloszlása. Összegezve, a gyűjtött anyag minőségét a szerkesztő így értékelte: „Nagy többségében nélkülözi a kutatás eleve felvetett szempontjait (a következetes történetiséget, az osztályszempontokat), nem beszélve arról, hogy marxista értelemben felvetendő módszer és elvi szempont következetes alkalmazásáról igen kevés szó esett.” Mégis, a felsorolt hiányosságok ellenére Kardos úgy vélte, hogy kiegészítő kutatásokkal helyrehozhatók a hibák, és így összeállítható „egy népszerű, tudományos vonalú, társadalom és gazdaságtörténeti” munka. A szükségessé vált újabb gyűjtések és a kések miatt 1951. július 15-én az MDP üzemi szervezete számára írt jelentésben⁵⁸ már egy augusztus 20-ig kitolt határidőt jelölt meg a munka befejezésére. A kézirat lezárásának dátumát napra pontosan nem ismerjük, de egy 1951. november 10-én kelt visszaigazoló levél⁵⁹ alapján a Közoktatásügyi Kiadóvállalattal ekkor kötötték meg a szerződést a *Tiszaiagar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén* című kötet kiadására.

⁵⁷ Az újabb gyűjtésekben részt vevő kutatók: Molnár Balázs, Kresz Mária, Soós Imre, Kolacskovszky Lajos és Kovács Péter.

⁵⁸ Kardos László: Jelentés az MDP szervezete részére (EA 31089: 127).

⁵⁹ Levél Róna Andrásról, a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatójától Kardos Lászlónak (EA 31089: 123). A mű szerzői tiszteletdíjából Kardos Lászlót 50 százalék illette volna, a díj második felét pedig a résztanulmányok szerzői között tervezték szétosztani. Megállapodás a tiszaiagari kiadvány tiszteletdíjáról Balassa Iván és Kardos László között (EA 31089: 124).

Az Etnológiai Archívum több szövegváltozatot és átírt fejezeteket őriz, amelyek magukon viselik a szerkesztés nyomait. Ezek jól szemléltetik, hogy milyen átalakulásokon mentek keresztül az egyes anyaggyűjtések. A vállalkozásban részt vevő kutatók elkészítették az általuk feldolgozott témák összefoglaló tanulmányait, majd ezek a szövegek Kardos László munkája nyomán, részekre bontva és átírva kerültek be a monográfiába. A kötet szerkesztésénél nem követhették a megszokott néprajzi szempontokat, tehát nem elkülönítve mutatták be az egyes témaköröket (a tiszai táncéletet, táplálkozási szokásokat, a földművelés sajátosságait stb.), hanem időrendben haladva, az egyes történelmi korszakok vonatkozásában ismertették ezek jellemzőit 1744-től 1951-ig. Emellett a társadalmi osztályok közötti különbségeket is próbálták megjeleníteni. A Kardos László által készített első kézirat és a későbbi változatok tehát, a korábban az alapelvek között is kiemelt (és elvárt) *történetiség elve* alapján, kronologikus rendet követve mutatták be Tiszai történetét és néprajzát.⁶⁰ 1951 végére már elkészült a könyv kézírata, megjelenése viszont tovább várattott magára. 1951–1952-ben az *Ethnographiában* még lelkesen tudósítottak a mű közeli megjelenéséről, 1953-ban azonban már meg sem említették Tiszai nevét a néprajztudomány munkájáról írt szokásos éves összefoglalóban (Barabás 1953).

Hogy milyen események zajlottak a háttérben, azt a szerkesztő 1953-ban egy 4 oldalas jelentésben foglalta össze (*Kardos László jelentése Tiszai c. könyvének kiadási problémáiról*⁶¹), 8 pontban összegyűjtve, időrendben haladt végig a monográfia lektorálásának történetén. Eszerint a Közkutatásügyi Kiadóvállalattal kötött szerződés értelmében a megjelenés tervezett ideje 1952. május volt. Ehhez 1951 őszére el is készült az 527 oldalból álló kézirat, amit a Néprajzi Múzeum munkaközössége 1951 októberében vitatott meg. 1951 decemberében két, a kiadó által

⁶⁰ Az első változatban a következő nagyobb fejezetek különültek el: Előszó, 1744–1831, 1831–1849, 1849–1867, 1867–1918, Régi és új földesurak (1867–1918), A parasztbirtok (1867–1918), Az agrárproletariátus (1867–1918), Az ipari társadalom és munkásmozgalom (1900–1919), Kultúra és társadalom (1867–1914), Horthy-korszak (1919–1944), 1945–1951. Györfly Sándor lektori jelentése (EA 31089: 56–65). Az 1997-ben megjelent monográfia is megőrizte ezt a koncepciót. A két fő fejezet: I. A feudális termelési mód újjászerveződése és válsága (1744–1848). II. Tőkés termelési viszonyok között (1848–1944). Ezekon belül az egyes alfejezetekben további, rövidebb időszakokat különítették el.

⁶¹ EA 31089: 52–54.

felkért szaklektor elbírálta a kéziratot. Egyikük a budapesti tárgyi néprajzi tanszék vezetője, Tálasi István volt, a másik lektor pedig Gyórfy Sándor, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet tudományos munkatársa. Mindkét szakember javasolt változtatásokat, de a javítások után mindenképpen kiadásra érdemesnek találták a munkát. Kardos László a lektori vélemények alapján javította a kéziratot, ekkor, 1952 február–márciusában a Magyar Tudományos Akadémia titkárságán akadt el a folyamat, az ott dolgozók további változtatásokra kérték a szerzőt, aki ismét javított a szövegen. 1952 nyarán a Közoktatásügyi Kiadóvállalat megszűnésével a kiadás ügye teljes egészében a Magyar Tudományos Akadémia titkárságához került. Itt további szuperlektúrára adták át a kéziratot, amit ezúttal Siklós András, a Magyar Munkásmozgalmi Intézet osztályvezetője tekintett át, és – kisebb változtatások után – kiadhatónak találta 1952. július 22-i jelentésében. 1952 őszén az Akadémia II. Osztályára került a szöveg, innen lektorálás céljából ismét kiküldték, ezúttal a Közgazdasági Egyetem agrárgazdaságtani tanszékére, két aspiránsának (kutatójelölt), Fekete Ferencnek és Csizmadia Ernőnek. Ők is megtették a javításra vonatkozó észrevételeiket, amit a Magyar Tudományos Akadémia titkárságán úgy értelmeztek, hogy a mű befejezéséhez még további és hosszabb kutatásra, anyaggyűjtésre lesz szükség. Erről 1953. február 12-én értesítették a szerzőt, aki felvette a kapcsolatot az utolsó két lektorral, ők Kardos László kérésére február 17-i nyilatkozatukban megerősítették, hogy a könyv jelen formájában is kiadható. Ennek tudatában fogalmazta meg Kardos László a könyvgyőről írt jelentése végén a következő megállapításokat: „Az öt lektori vélemény egybehangzóan kiadásra alkalmasnak és érdemesnek ítéli meg »Tiszaigar« kéziratát mostani formájában. A bírálatok külön-külön kihangsúlyozzák a mű szakmai és politikai jelentőségét. [...] Mindent összefoglalva a szerző a könyv jelenlegi kéziratán több változtatást eszközölni nem tud és nem lát szükségesnek.”⁶²

A lektori vélemények bekerültek az Etnológiai Archívumba, ám részletes tartalmi ismertetésük messzire vezetne, hiszen a bírálatok közül a legrövidebb 1, a leghosszabb pedig 22 oldal terjedelmű. Ahogy jelentésében Kardos László is hangsúlyozta, az mindegyik lektori véleményben kö-

⁶² A jelentésben felsorolt lektori vélemények megtalálhatók az Etnológiai Archívumban: Dokumentumok a Tiszaigar monográfiához (kézirat), adminisztráció, lektor, vélemények (EA 31089).

zős pont volt, hogy a hozzászólók – a javasolt változtatások után – megjelentethetőnek, sőt fontos (főleg politikai) értéknek tartották a könyvet.⁶³ Egy év leforgása alatt Kardos László 5 szakvélemény alapján hajtott végre újabb és újabb módosításokat a monográfia kéziratán, amit tovább nehezített, hogy a lektorok különböző tudományterületről érkezve más-más szempontokat emeltek ki. A következőkben néhány rövid részletet idézek a lektori jelentésekből, arra példaként, hogy milyen kifogások merültek fel a kézirattal kapcsolatban:

Gyórfy Sándor: „A tanulmány hangja általában: pártos. A szerző szenvedélyesen állástfoglal az igari szegényparasztok mellett, a szocialista fejlődés perspektívája mellett. Néha mégis objektivistává válik, különösen áll ez a »porosz-utas« fejlődés /a nagybirtokon és a kulákbirtokon/ leírásánál. És valahogy nem elég szeretettel ír az MKP megalakulásáról, fejlődéséről.”⁶⁴

Siklós András: „A marxizmus-leninizmus nem eléggé következetes alkalmazására utalnak a sok esetben a korábbi népies irodalomból átkerült kifejezések, a helyenként megmutatkozó terminológiai bizonytalanság, amelyre Gyórfy és Szabolcs elvtársak megjegyzéseikben utalnak.”⁶⁵

Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: „Jobban kiemelni a példákon keresztül is, hogy a kulák létnek és meggazdagodásnak fő forrása az állandó és időszakos munkások könyörtelen, gyakran állatias kizsákmányolása.”⁶⁶

Márkus István: „Nos, a könyv jó, de nem »nagyon jó«, s ez – ebben az esetben – súlyos hiba: politikai hiba. S ez a szerző és a Néprajzi Múzeum hi-

⁶³ „Mivel a könyvnek – fejlődésünk jelenlegi szakaszában – tudományos jelentősége mellett közvetlen politikai jelentősége is van, jó lenne minél előbb kiadni, hogy fegyverré válhasson a szocializmus falusi építésében.” Gyórfy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról (EA 31089: 65). „Érdeme a könyvnek az is, hogy lényegében az első komoly tudományos munka a néprajzi kutatás terén a felszabadulás után. Ezt elsősorban az anyag marxista-leninista módszerrel való feldolgozása eredményezi. [...] Indokolatlannak tartjuk, hogy e mű kiadása már több mint 1 évet késik. Minél tovább marad kéziratban, annál inkább veszít aktuális értékéből.” Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratáról (EA 31089: 72).

⁶⁴ Gyórfy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról (EA 31089: 56–65).

⁶⁵ Siklós András: Feljegyzés Kardos László „Tiszaigar” c. könyvének kéziratával kapcsolatban (EA 31089: 66–71).

⁶⁶ Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratából (EA 31089: 72–80).

bája annál is inkább, mert nem túl nagy erőfeszítéssel – e jó könyv nagyon jó könyvvé volna tehető, értéke, az osztályharc mai feladatai szempontjából való hasznossága kétszeresre-háromszorosra volna emelhető.⁶⁷

Az itt kiemelt, főként elvi-ideológiai hiányosságok mellett – ha nem is ugyanekkora súllyal – tudományos szempontok is felmerültek, leginkább Tálasi István lektori véleményében, aki szakmabeliként több tartalmi hibára hívta fel a szerző figyelmét.⁶⁸

Ahogy az Kardos 1953-as összefoglaló jelentéséből is kirajzolódott, a monográfia megjelenésének ügye nagy valószínűséggel a Magyar Tudományos Akadémián rekedt meg. Az Akadémia II. Osztályán ezekben az években időről időre előkerült a Tiszaigar-kötet ügye, a Néprajzi Állandó Bizottság beszámolóiban, a II. Osztály vezetőségi ülésein és a könyvkiadási tervekben. Eleinte, 1951–52-ben még a bizakodás jellemezte ezeket a megnyilatkozásokat, később azonban már itt is jelentkeztek a problémák, a néprajzos szakemberek pedig értetlenségüket fejezték ki a késedelemmel kapcsolatban.⁶⁹ Az éveken át tartó lektorálási folyamatban és a kiadás megghiúsulásában egymással párhuzamosan több tényező is szerepet játszhatott. 1998-as visszaemlékezésében Balassa Iván Kardos László személyében látta a megjelenés egyik fő akadályát. Úgy gondolta, hogy politikai előélete miatt, felülről gátolták a munka befejezését. Bizonyos, hogy ez az ok is közrejátszott Kardos politikai pályája ismeretében. Másrészt viszont ez az ügy részét képezte a néprajztudomány ellen irányuló 1953-as sorozatos bírálatoknak, melyek a Magyar Tudomá-

⁶⁷ Márkus István: Vélemény Kardos László és a Néprajzi Múzeum Munkaközössége Tiszaigar c. könyvéről /kézirataról/ (EA 31089: 23–44).

⁶⁸ Tálasi István: Lektori vélemény Kardos László: Tiszaigar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén c. munkájáról. (EA 31089: 46–51).

⁶⁹ Ezzel összefüggésben Balassa Iván a Néprajzi Múzeum vezetőjeként egy 1953. szeptember 4-én kelt levelében így összegezte állásfoglalásukat: „A Néprajzi Múzeum dolgozói jelentős érdeklődést mutattak és mutatnak a mai kialakulóban lévő szocialista kultúra és életmód kérdései iránt. Erről mindenki meggyőződhet, aki terveinket és jelentéseinket 1949-től kezdve elolvassa. Az ilyen irányú munka eredménye a »Tiszaigar« c. falumonográfia, mely 1951-ig tárgyalja a falu történetét, néprajzát. A munkát 1951-ben nyomásra átadtuk. Azóta eltelt két év alatt a munka öt lektor kezében volt. Valamennyi lektor véleménye pozitív. A könyv, mely a lektorok megállapítása szerint éppen azért, mert az eseményeket a falu termelészövetkezeti községgé válásáig vezeti, politikailag igen jelentős. Mégsem jelenhet meg, nyomdába nem került. Az Akadémia II. Osztálya ugyanis úgy látszik ezért a munkáért nem vállalja a felelősséget, [...]» AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/4. A „Bakos–Vargyas”-féle ügy.

nyos Akadémia II. Osztályán zajlottak. A néprajzos szakmát már a kezdetektől érték kritikák az II. Osztály vezetőségének részéről.⁷⁰ Elsősorban a történettudományhoz viszonyítva (mely ekkor kiemelt ideológiai szerepet kapott) sok szempontból elmaradott, a „múlt terhes örökségeit” magában hordozó tudományágként tartották számon. Erre vonatkozó megjegyzéseket gyakran olvashatunk a II. Osztály vezetőségének jegyzőkönyveiben.⁷¹ Ez a hangvétel erősödött fel 1953-ban, amikor a Tiszaigarmonográfián kívül a néprajztudomány több kiadványát is bírálólat érte. Így a plágium gyanúja merült fel Dégh Linda *A szabadságharc népköltészete* című, 1952-ben megjelent munkájával kapcsolatban (Dégh 1952), Bakos József *Mátyusföldi gyermekjátékok* című gyűjteményes kötetét (Bakos 1953) pedig a benne található nemzetiségcsúfolókra hivatkozva visszavonták a könyvüresi forgalomból, vizsgálatot indítottak és a fegyelmi bizottság határozata alapján a II. Osztály végül a kötet bezúzása mellett döntött (Tompos 2016). Ezeket, a könyvkiadásban fellelt hibákat a tudományszak minden további publikációjára kivetítették, és ezért elrendelték az összes 1945 utáni, vagyis a *felszabadulást* követően megjelent néprajzos szakkiadvány újbóli lektorálását.⁷²

⁷⁰ Az osztályelnök Fogarasi Béla filozófus volt, a vezetőséget főként történészek és filozófusok alkották. Többek között: Mátrai László, Molnári Erik filozófusok és Andics Erzsébet és Ember Győző a történészek közül.

⁷¹ A II. Osztály 1952. évi munkáját értékelő jegyzőkönyv az Osztály felügyelete alatt működő bizottságok éves munkáját foglalta össze. A pozitívumok kiemelése után néhány tudományterület, így a néprajz elmaradásaira is külön felhívták a figyelmet: „Ezek mellett a kétségtelen fejlődést jelentő tények mellett, azonban megállapítható, hogy a dialektikus és történelmi materializmus alkalmazása terén még komoly fogyatékoságok vannak, különösen a földrajz, a néprajz, művészettörténet és régészettudomány terén, de még a marxizmus alkalmazásának fokozottabb igényével fellépő tudományágakban is sok tennivaló van ideológiai téren, amit legjobban bizonyít az a tény, hogy a burzsoá ideológia elleni harc egy tudományág területén sem folyik tervszerűen, szervezen a tervekbe beépítve.” AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/3. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztály 1952. évi munkájának értékelése.

⁷² Erre reflektált egy magánlevelében Gunda Béla, melyet 1953. május 21-én feltehetően Salamon Ágnesnek írt: „Hallomásom szerint az MTA elnöksége szombaton foglalkozott a főtktári beszámolóval kapcsolatban a néprajzzal is. A Bakos-könyv említésével kapcsolatban alakult ki az ott résztvevők mondanivalója, amely során különböző megállapítások hangzottak el a néprajzról. [...] A Bakos-könyv kapcsán állítólag felmerült ilyenféle megállapítás is: O.-nak [Ortutay Gyulának – T. K.], mint volt kultuszminiszternek kellett volna tudni, hogy mit lehet és mit nem. Azután állítólag olyan határozat született meg, hogy a néprajzosok minden kiadványát, könyveket egyelőre szüneteltetni kell!” AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 206/3. Bakos József könyv-ügy 1953. A kiadványok szüneteltetése végül nem történt meg, de elrendelték a néprajzi publikációk átfogó vizsgálatát.

A néprajz akadémiai viszontagságairól Ortutay Gyula is többször megemlékezett naplójában. Ekkor politikai pályája leszálló ágban volt: miután 1950-ben (valószínűleg pártsugallatra) lemondott a miniszteri posztról, 1952-ben az addig sikeresen működő Múzeumok és Műemlékek Központjának vezetésétől is megfosztották, a Központot megszüntették. Az események ilyenén láncolata után Ortutay elképzelhetőnek tartotta, hogy a néprajztudományt ért vádak személyesen hozzá is kapcsolódnak.⁷³ Az Akadémia II. Osztályán zajló ügy tetőpontjaként 1953. november 17-én osztályvezetőségi ülést hívtak össze, a néprajztudománnyal összefüggésben felmerült problémák megvitatására.⁷⁴ Ennek első felében a Néprajzi Állandó Bizottság szakmai beszámolóját vitatták meg, ami az 1950 és 1953 közötti munkát és az elért eredményeket mutatta be. Ezután következtek a Társadalmi–Történeti Tudományok Osztályának tagjaitól származó kritikai megjegyzések és a néprajzos szakemberek erre adott válaszai. A beszámolóban és az azt követő vitában többször is előkerült Tiszaigai neve, aminek kapcsán a néprajzosok a túlzottan elhúzódozó lektori munkára panaszkodtak, ami a monográfia mellett más szakkiadványok megjelenését is hátráltatta. A beszámoló után több, a néprajztudományt elmarasztaló hozzászólás is elhangzott, melyben főként politikai-, ideológiai elmaradással vádolták a tudományszakot. Fogarasi Béla osztályelnök a Tiszaigarral kapcsolatos vita lezárásaként a kötet hibái és a kiadás meghiúsulása miatt a néprajzosokat, azon belül Kardos Lászlót nevezte meg felelősként: „Megállapította, hogy a lektorok és szerkesztők nem végzik eléggé felelősen a munkájukat, semmitmondó recenziókat írnak, agyondicsérik egymást. Utalt »Tiszaigai« esetére, s megállapította, hogy a néprajzosokat megtévesztő módon tájékoztatták a könyv helyzetéről. (A szerző nem volt hajlandó a munkát a lektorok kívánságának megfelelően átdolgozni.)” (sz. n. 1954: 159) Az 1953. november 17-i ülés végül a néprajztudomány bírálatával és elmarasztalásával zárult, és feltehetően a

⁷³ A Bakos-könyv lektoraként a kötet kritikája közvetve őt is érintette, erről 1953. április 24-i naplóbejegyzésében írt: „A válaszat ezekre a vádakra megírtam Rusznyáknak [az MTA elnöke – T. K.], kértem a vizsgálatot, érveimet itt nem ismétlem el. Nem tudom: egyéni hajsza ez ellenem? Minden területről ki akar valaki irtani? S erre minden ürügy jó? Kell akkor ezt ilyen komplikált módszerekkel?” (Ortutay 2009: 403)

⁷⁴ A gyűlés teljes szövege 1954-ben jelent meg *A MTA Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiben A néprajztudomány helyzetének megvitatása* címmel (sz. n. 1954).

monográfia megjelenésének reményeit is hosszabb időre szertefoszlatta. Az 1954-es és 1955-ös *Ethnographiában* még szóba került az éveken át beharangozott mintaadó kutatás, és 1955-ben Balassa Iván *A »Tiszaigari Munkaközösség« munkája és eredményei* című ismertetésében, mint a gyűjtés egykori elindítója és első irányítója, védelmébe vette a vállalkozást és annak kézzelfogható eredményét, a kiadónál elakadt monográfiát.⁷⁵ Ezzel az *Ethnographia*-cikkkel hosszabb időre lezárult a tiszai gyűjtés megjelenésével foglalkozó írások sorozata.

Bármennyire is súlyosnak tűnnek az eddig bemutatott kritikák, Kardos László pályáját ez az ügy lényegesen nem vetette vissza. Ettől kezdve azonban – ahogy erre felesége utalt az 1997-es kötet előszavában – a könyv kiadását élete végéig a néprajztudománynak törlesztendő adósságai között tartotta számon (Pogány 1997: 8). Már a Tiszaigar-kiadvány szerkesztésével párhuzamosan egy másik téma, és azzal összefüggésben egy új kutatási irányvonal, a *szocialista életmód és kultúra* (vagy helyenként *új életmód és kultúra*) kutatásmódszertanának kidolgozásával foglalkozott. Ennek az új – a politikai elvárásoknak is megfelelő – kutatási irányzatnak programadó cikkét Balassa Iván jelentette meg 1952-ben, az *Ethnographia* ekkor induló *Vitarovatában*. Írásában Balassa a néprajztudomány új feladatait igyekezett kijelölni.⁷⁶ Tiszaigar példáján is tanulva a kutatók megpróbálták módszertani keretet adni az ideológiai követelményekhez igazodó néprajzi munkához. Így a *szocialista életmód és kultúra* vizsgálata népszerű kifejezésként egyre többször szerepelt a szakmunkákban, de ennek tényleges értelmezésére és alkalmazására gyakran csak a látszat szintjén került sor. Kardos László az új módszertanról az Akadémián is beszámolt, *A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései* című előadásában (Kardos 1954), 1955-ben pe-

⁷⁵ A védőbeszédnek is beillő cikk egy 1951 végén tartott előadás átdolgozott változata volt, mely a Magyar Néprajzi Társaság egyik ülésén hangzott el (úgy tűnik, már akkor veszélyben érezték a megjelenést). Balassa Iván a korszakban fontos önkritika-elvét is szem előtt tartva rámutatott a munka során elkövetett hibákra és hiányosságokra, a hangsúlyt azonban a vállalkozás értékeire helyezte: „Elsőnek vizsgálta a falu mai szocialista átalakulását néprajzi eszközökkel, történeti alapon állva, mindig igyekezett figyelemmel lenni a parasztság osztálytagozódására, s a gyűjtés megindulásától kezdve a marxizmus-leninizmus tanításait tartotta szem előtt” (Balassa 1955: 512).

⁷⁶ „A magyar néprajztudománynak éppen az a feladata, hogy a szocialista nemzet kialakulásának folyamatát a saját tudományos területén vizsgálja és nyomon kísérje” (Balassa 1952b: 434–435). A témához kapcsolódó többi cikk: lásd Kardos 1953, Dömötör 1954.

dig már kétnapos tanácskozást rendeztek a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztályának megbízásából „az új életmód és kultúra kutatása, tárgyainak gyűjtése és ezek kiállítása” tematikában.⁷⁷ A témát kutató munkaközösség vezetőjeként Kardos László gyűjtéseket is végzett, ezt foglalta össze *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztá)* című, több mint 100 oldalas tanulmányában, ami 1955-ben jelent meg az *Ethnographiában* (Kardos 1955). Ez a tanulmány disszertációjához hasonlóan sokat idézett szakirodalom lett, mivel egy korábban néprajzi szempontból csak szórványosan ismert társadalmi csoportról, az uradalmi cselédségről adott komplex áttekintést. Kardos László legmagasabb múzeumi tisztségébe végül 1956-ban került, amikor Balassa Iván lemondása után főigazgatóként rövid időre átvette a Néprajzi Múzeum vezetését, egészen 1957. május 4-i letartóztatásáig.

1956. október–novemberében tevékeny szerepet vállalt a forradalom eseményeiben, majd 1957-ben segített Nagy Imre emlékiratainak külföldre juttatásában. Ennek következtében a Nagy Imre-perhez kapcsolt ügy vádlottjaként került a bíróság elé (egy 6 vádlottat magába foglaló per elsőrendű vádlottja volt). Az eljárást lezáró, 1958. augusztus 9-én kihirdetett életfogytiglani szabadságvesztés valójában megkönnyebbülést jelentett számára az addig fenyegető halálbüntetés lehetősége után.⁷⁸ Majdnem 5 évvel később, 1963. március 29-én, amnesztiával szabadult. Rövid időn belül, mint a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársa, újra munkába állhatott.⁷⁹ Ekkor még egyszer felvetődött a Tiszaigarmonográfia megjelentetése, a *felszabadulás* huszadik évfordulója alkalmából. Ezt bizonyítják azok a tiszaigari anyaggyűjtések, amiket Kardos László és a munkába ekkor bekapcsolódó Pogány Mária 1964-ben végzett⁸⁰, emellett néhány levél és jelentés is az újabb kiadási tervekről ta-

⁷⁷ Az ankét meghívója (EA 20532: 5) és Balassa Iván, valamint Kardos László előadásának legépelte vázlata megtalálható az EA 20532 számú iratanyagban.

⁷⁸ A per részleteiről és Kardos László börtönéveiről is képet kapunk az 1992-ben megjelent börtönírásai alapján (Pogány 1992).

⁷⁹ Pogány Mária visszaemlékezése szerint ehhez az álláshoz egy különös megbízás is tartozott: a magyarországi ateista múzeum kidolgozásának feladata (Pogány 2005: 82). Habár egyes kommunista országokban valóban létezett ez, a vallási elemeket kritikusan szemlélő múzeumtípus, a Néprajzi Múzeum esetében ez inkább egyfajta ürügy volt, hogy egy néprajzos állást Kardos Lászlónak is biztosítsanak.

⁸⁰ Vö. „Tiszaigar társadalmi, politikai, gazdasági és művelődési viszonyai 1944–1964”

núskodik. 1964. november 17-én Kardos László a Bánhalmán élő „Pintér elvtársnak”, egy potenciális adatközlőnek írt levelet, amiben lelkesen ismertette a készülő monográfia tervét is: „Tisztelt Pintér Elvtárs! A Magyar Tudományos Akadémia az ország felszabadulásának 20. évfordulójával kapcsolatban kiadni készül Tiszaigar község történetének összefoglaló nagy monográfiáját. E munkának az anyaga majdnem teljesen együtt van, s közel 40 ívet tesz ki [...] Hosszúra sikerült levelemet itt bezárom abban a biztos reményben, hogy a tiszaiigari monográfia ügye Önben is segítőre talál és jelzett találkozásunk eredményes lesz.”⁸¹ Ezen kívül két jelentésben is beszámolt az újabb kiegészítő gyűjtésekről, melyeket 1964. szeptember 18. és október 18., majd 1964. november 2. és december 5. között végzett. Ez idő alatt a Tiszaigar környéki településekre is ellátogatott, és kutatott a szolnoki Damjanich János Múzeumban és a városi levéltárban is.⁸² Az első jelentésből azt is megtudhatjuk, hogy a kiadásra vonatkozó döntés a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottságától származott. Egy 1964 decemberében Nemes Gerzson szolnoki főmérnöknek küldött levelében már a kötet közeli kiadásáról írt.⁸³ Ekkor az anyaggyűjtésben Pogány Mária is segítségére volt, és vélhetően a későbbiekben többször visszatértek Tiszaigarra. A kötet megjelenése azonban valamilyen okból újra meghiúsult, ennek közvetlen okai egyelőre nem ismertek.

1964 után Kardos László munkásságát két nagy vállalkozás fémjelzte. Az egyik a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének emléket állító forráskiadvány összeállítása volt, melyen több éven keresztül dolgozott munkatársaival (Kardos 1977, 1978), a másik a későbbi néprajzi gyűjtéseit meghatározó, az 1960-as évek közepétől felerősödő vallásszociológiai érdeklődése. Ez utóbbinak egyik fontos eredménye az 1969-ben megjelent *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonyicsernye – 1965)*

(Adatgyűjtés) (EA 7364).

⁸¹ Kardos László levele Pintér Zoltánnak. 1954. november 17. (EA 31089: 21).

⁸² Jelentés az 1964. szeptember 18-a és október 18-a között végzett tiszaiigari kiegészítő gyűjtésről. (EA 7364: 1. sz. melléklet), Jelentés a Szolnok megyei társadalomtörténeti és néprajzi gyűjtéséről /Szolnok, Bánhalma, Tiszaigar, Tiszafüred/ (EA 7364: 2. sz. melléklet)

⁸³ „A Magyar Tudományos Akadémia rövidesen nyomdába küldi a gondjaimra bízott Tiszaigar c. monográfiát, amely a község teljes társadalomtörténetét, gazdaságtörténetét, művelődéstörténetét dolgozza fel 1744-től 1964-ig.” Kardos László levele Nemes Gerzson főmérnök, osztályvezetőnek (EA 31089: 22).

című könyve (Kardos 1969). A társadalmi kérdések iránti érzékenysége mellett a munka fontos érdeme, hogy az addig alig vizsgált protestáns kisegyházakra (Kardos megfogalmazásában *protestáns szekta-egyházakra*) is ráirányította a tudomány figyelmét. 1970-ben ezen írásával szerezte meg kandidátusi fokozatát, és a könyv hazai és külföldi viszonylatban is jelentős szakmai visszhangot keltett. Néprajzi munkásságának utolsó nagy témáján, a magyar nazarénus kisegyház történetének és jelenének feltárásán Szigeti Jenő egyháztörténésszel közösen dolgoztak. Az összefoglaló mű, a *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok* című kötet (Kardos–Szigeti 1988) végül csak Kardos László halála után, 1988-ban jelenhetett meg.

A monográfia 1997-es megjelenéséig még majdnem két évtizednek kellett eltelnie, bár az 1980-as évek második felében ismét felcsillant a remény a mű kiadására. Ez valószínűleg szakmai körökben ismert tény volt, Filep Antal 1986-ban megjelent, Kardos László néprajzi munkásságát méltató cikkében már a Tiszaigar-kötet biztos befejezéséről írt.⁸⁴ 1998-as visszaemlékezésében Balassa Iván is említette ezt az esetet: „Egy kísérlet az Akadémiai Kiadónál az 1980-as évek végén már közel került a megvalósuláshoz. Az előszót Kresz Mária írta, magam pedig az egész kéziratot lektoráltam. Miért, miért nem, a megjelentetés mégsem sikerült, pedig akkor még a mellékletek is mind előkerültek” (Balassa 1998). Balassa Iván kérdésfelvetésére a választ Gunda Béla akadémikus, néprajzkutató hagyatékában találhatjuk meg, aki 1991. május 15-i kelttel írt lektori bírálatot a kéziratról.⁸⁵ Ebben kiemelte a mű számos hibáját, és úgy látta, „a munka koncepciója és célkitűzése felett elhaladt az idő.” Kifogásolta, hogy a mű egyes részeinek szerzői nincsenek feltüntetve, ezért a szerzői jog kérdése nem tisztázott. Emellett a korábban elvárt eszmei tartalom, a dialektikus materializmus alkalmazása

⁸⁴ „Kardos László a munka végső, újabb és teljesebb változatának minden részletét legalább a részletes koncepcionális vázlatok és jegyzetek szintjén kidolgozta. Ez lehetővé tette, hogy Pogány Mária 1980 és 1985 között az eredeti szerzői terveknek megfelelő formában befejezhette a kéziratot. Immár elhárult minden lényeges akadály a mielőbbi megjelentetés elől.” (Filep 1986: 929)

⁸⁵ Gunda Béla (1911–1994) 1991-ben lett a MTA rendes tagja, és mint nagy múltú néprajzkutató bírálta a Tiszaigar-monográfia kéziratát. A kutatásban nem vett részt, ez idő alatt, 1949-től a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajzi tanszékén oktatott (Paládi-Kovács 2012).

és a Lenin-idézetek a rendszerváltást követően már egészen más megvilágításba kerültek. Összegzésében Gunda Béla egyértelműen a kézirat elutasítása mellett foglalt állást, a következő indoklással: „A munka a jobb honismereti munkák közé sorolható. Módszertani szempontból újat nem mond. [...] Maga Kardos László, kitűnő indulása ellenére magától a néprajztól eléggé távol állt. A munkát az Akadémiai Kiadónak kiadásra nem ajánlom. Inkább illene a munka pl. a szolnoki Damjanich Múzeum kiadási tervébe, mert a múzeum már a területtel foglalkozott.”⁸⁶ A rendelkezésünkre álló források egyelőre nem szolgálnak magyarázattal arra a kérdésre, hogy Gunda Béla szakmabeliként miért írt ilyen szigorú kritikát a kéziratról. Ezen lépésében a rendszerváltással bekövetkező tudományos szemléletváltás is szerepet játszott, ami miatt ugyanaz, ami 1949-ben, vagy az utána következő évtizedekben szakmailag és ideológiailag még elfogadott, sőt elvárt volt, 1990 után már egészen más megvilágítást nyert.

Az újbóli meghiúsult kísérletet követően végül 1997-ben zárult le a Tiszaigar-monográfia majdnem öt évtizedes története. Pogány Mária kitartó munkájának köszönhetően, bár nem egy szakkiadónál, de megjelent a kötet, ami egy fél évszázaddal korábban elkezdett néprajzi vállalkozásnak állított emléket. A „mintakutatás” indulását övező lelkes és bizakodó hangnem, majd a kiadásért folytatott több évtizednyi küzdelem ellenére, megjelenésekor már nem váltott ki túl nagy visszhangot a szakmai berkekben. Az egykori munkaközösség tagjai közül sokan már nem éltek, az újabb nemzedékekből pedig egyre kevesebben ismerték a nagy múltú kutatás háttérét. A magyar néprajz korszakalkotónak szánt vállalkozásáról a kötet megjelenése után végül csak két könyvismertetésben emlékeztek meg. 1997-ben Romány Pál agrártörténész az *Agrártörténeti Szemle* hasábjain ismertette a monográfia sorsát (Romány 1997). Rajta kívül 1998-ban Balassa Iván rövid, egy oldalas könyvismertetésben emlékezett meg a műről, mely nem is az *Ethnographiában*, hanem az önkéntes gyűjtők lapjában, a *Honismeretben* jelent meg (Balassa 1998).

⁸⁶ BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, Kézirattár MTA NTI K2620 [Gunda Béla: Lektorai vélemény Pogány Mária; Tiszaigar című kéziratáról]: 118.

Egy falumonográfia öt évtizedes története: záró gondolatok

Habent sua fata libelli. A könyveknek is megvan a maguk sorsa... Esetünkben 49 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szocialista néprajz mintakutatásának szánt tiszai gyűjtés célba érhesse. A munka kezdete és a monográfia kiadása közötti fél évszázad alatt sokféle változás zajlott a magyar történelemben és a magyar néprajztudományban egyaránt. Ezek az átalakulások nyomot hagytak a vizsgált kötetben is, ami 1951-ben hiába állt kiadásra készen, megjelenését a változó körülmények újra és újra megakadályozták. Az idő múlásával a könyvvel szemben támasztott elvárások is változtak, az anyagot többször át kellett dolgozni, mindig az adott időszakban érvényes tudományos és ideológiai követelményeknek megfelelően. A résztvevők kiartatlásának köszönhető, hogy ez az anyag nem jutott más néprajzi gyűjtések sorsára, amik ma is a kéziratárak polcain várják a megjelenést.⁸⁷

A Tiszai-monográfia sorsának feltárásához sokféle forrás áll rendelkezésünkre, melyek más-más szemszögből világítják meg a történet egyes részleteit. A folyóiratcikkekből megismerkedhetünk a munkáról az olvasóközönség felé közvetített képpel; az adattári és levéltári források jegyzőkönyvei, beszámolóí és levelezései az egyes munkafázisokba és a szöveg átalakulásának folyamatába engednek betekintést; a naplók, visszaemlékezések pedig a résztvevők motivációiról, a vállalkozásban elfoglalt pozíciójukról mesélnek.

Az 1950-es években és a későbbiekben is többször felmerült a kérdés, hogy miért nem jelenhetett meg a kötet? Minél több részletet ismerünk meg az esetből, egyre inkább úgy tűnik, erre a kérdésre nem lehet egyetlen választ találni. Balassa Iván utóbb Kardos László személyében látta a kiadás fő akadályát, mivel Kardos ekkor a politika számkivetettjei közé tartozott. Az ígéretesen induló politikai karrier után, amit egy Kosuth-díj is tetézt, Kardos László 1948 őszén egy hirtelen váltással a Magyar Dolgozók Pártjának Fegyelmi Bizottsága előtt találta magát, 1950-

⁸⁷ Példaként említhetjük a *Magyar néphit és népszokás lexikont*, mely Szendrey Zsigmond és fia, Szendrey Ákos munkája. Ez a *Babonaszótár*ként is emlegetett mű az 1950-es években többször szerepelt a könyvkiadási tervekben, sokan idéztek is belőle, végül mégis kéziratban maradt. Ma a Néprajztudományi Intézet Kézirattára őrzi. Lásd MTA NTI K2442 [Szendrey Ákos – Szendrey Zsigmond: *Magyar Néphit és Népszokás Lexikon*]

ben pedig a biztosnak hitt minisztériumi karrierje ért véget egyik napról a másikra. Sorsának illetően alakulása nem egyedi eset a Rákosi-korszak viszonyainak ismeretében.

Kardos Lászlón kívül a néprajztudomány korabeli helyzete is hozzájárult a megjelenés késlekedéséhez. 1949 után Ortutay Gyula többször megkísérelt „önkritikát gyakorolni” a tudományszak nevében, és ezzel biztosítani a néprajz pozícióját az új hatalmi berendezkedésben. Ahogy az 1953-as évben az Akadémia II. Osztályán zajló folyamatos bírálatok is mutatják, ez nem volt könnyű feladat, és a Tiszaigar-kötet jól illeszkedett a néprajzos publikációk kritikájának narratívájába.

1964-ben és 1988-ban ismét felcsillant a kiadás reménye, de az újabb és újabb kiegészítések és átszerkesztések ellenére csak 1997-ben érkezhett el a befejezés pillanata. A megjelent mű 279 oldalas terjedelmével csak egy szeletét mutathatta be a sokezer oldalnyi gyűjtött anyagnak, létrejöttek körülményeivel azonban ennél is többről tanúskodik: egy tudományszak történetéről, kutatói pályákról, emberi sorsokról a 20. század második felében.

Szakirodalom

Andics Erzsébet

1948 Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* LXXXII. (1–4) 1–18.

Bakó Ferenc

1954a A tiszai cigányok fémművészete. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 239–258.

1954b „Tiszaigar, egy alföldi agrárfalu” c. kiállítás a Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 296–298.

1992 *Kézművéség egy alföldi faluban. Tiszaigar 1949–1950*. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger.

1993 Cigány kézművesek egy alföldi falu társadalmában. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században*. Mikszáth Kálmán Társaság, Salgótarján, 44–48.

Bakos József

1953 *Mátyusföldi gyermekjátékok*. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, VII.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

Balassa Iván

1952a A termelészövetkezetkutató munkaközösség munkája. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 480–483.

1952b A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 463–464.

1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944–1954. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 300–306.

1955 A »Tiszaigari Munkaközösség« munkája és eredményei. *Ethnographia* LXVI. (1–4) 501–513.

1998 Kardos László: Tiszaigar. *Honismeret* XXVI. (1) 105.

Barabás Jenő

1951 Néprajzi gyűjtések 1950-ben. *Ethnographia* LXII. (1–2) 221–223.

1952 Néprajzi munka 1951-ben. *Ethnographia* LXIII. (3–4) 478–480.

1953 Néprajzi munka 1952-ben. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 388–393.

Barabás Jenő – Kósa László

1980 Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 501–502.

Bereczki Ibolya

2012 Dr. Keszi Kovács László (1908–2012). *Erdélyi Múzeum* LXXIV. (4) 194–195.

Bodó Sándor

2018 Balassa Iván, a muzeológus. *Ethnographia* CXXIX. (1) 141–150.

Csépe György

2009 Emlékezzünk Dr. Pogány Mária történészre, kandidátusra. *Kollégium* XIX. (3) 2.

Dégh Linda

1952 *A szabadságharc népköltészete.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dömötör Sándor

1954 A szocialista életmód és kultúra néprajzi kutatásának kérdéséhez. *Ethnographia* LXV. (1–2) 254–258.

Fejős Zoltán

2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In: Uő (szerk.): *Néprajzi jelenkorkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* (MaDok-füzetek, 1.) Néprajzi Múzeum, Budapest, 9–24.

Fekete Gyula

1986 A kisközöségekről. *Életünk* XXIII. (9–10) 922–926.

Fél Edit

1959 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. *Néprajzi Közlemények* IV. (1–2) 70–114.

1993 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. In: Fülemile Ágnes – Stefány Judit (szerk.): *Emlékezés Fél Editre*. Magyar Néprajzi Társaság–Néprajzi Múzeum, Budapest, 64–96.

2001 Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez. In: Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak: Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram, Pozsony, 199–239.

Filep Antal

1986 Kardos László a néprajztudós. *Életünk* XXIII. (9–10) 926–931.

2017 Kísérlet a néprajz és a társadalomtudományok terepkutatásainak megújítására 1935 után. A táj- és népkutató táborok, az egyetemi és tudományos intézeti falukutatók. In: Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 15–46.

Forrai Ibolya

2000 Kéziratgyűjtemény. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 611–648.

Gyekiczky Tamás

1989 „A szó veszélyes fegyver” (*Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*). MTA Szociológiai Kutató Intézete, Budapest.

Gyórfy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila (szerk.)

1983 *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Jobst Ágnes

2010 *A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal*. Tinta Kiadó, Budapest.

K. Csilléry Kára

1952 Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia* LXIII. (1–2) 83–111.

Kardos László

1943 *Az Őrség népi táplálkozása*. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.

- 1951 Tiszaigar: egy agrárproletárfalu a szocializmus küszöbén. Az Orsz. Néprajzi Múzeum gyűjtése, kiállítása és készülő kiadványa. *Műzeumi Híradó* (2) 39–42.
- 1953 A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban. *Ethnographia* LXIV. (1–4) 366–379.
- 1954 A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi – Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* V. kötet. 409–453.
- 1955 Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-puszta). *Ethnographia* LXVI. (1–4) 225–344.
- 1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. (Bakonycsernye – 1965)*. Kossuth, Budapest.
- 1997 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor-Szenator Kft., Budapest.
- Kardos László (főszerk.)
- 1977 *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjják... Népi kollégiumok 1939–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1978 *A fényes szelek nemzedéke I–II. Népi kollégiumok: 1939–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kardos László – Szigeti Jenő
- 1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Magvető, Budapest.
- Katona Imre
- 1950 Jobbágyok és cselédek büntetésének emléke a tiszaigari epikus hagyományokban. *Ethnographia* LXI. (1–2) 75–81.
- 1971 Baromfitartás Tiszaigaron. In: Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulóján*. Alföldi Nyomda, Túrkeve, 43–57.
- Kecskés Péter
- 1985 Vargha László (1904–1984). *Ethnographia* XCVI. (2–3) 374–376.
- Kiss István
- 1984 Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. *Ethnographia* XCV. (4) 605–627.
- Kiss Réka, Földváryné
- 2016 Kardos László. *Rubicon* XXVII. (10–11) 118–129.

Kónya Sándor

1998 *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. MTA Könyvtár, Budapest.

Kósa László

1977 Anyagi kultúra kutatása. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 108–114.

2001 *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

Kovács Anikó

2011 K. Kovács Péter emlékére. *Magyar Szemle* XX. (5–6) 98–114.

Kresz Mária

1959 Aratási és cséplési szerződés. *Néprajzi Közlemények* IV. (4) 266–270.

Lengyel Alfonz

2005 *Szőlővessződségeim. Dobos Marianne beszélgetése Lengyel Alfonzzal*. I. és É Bt., Miskolc.

Lukács György

1949 Elnöki székfoglaló beszéd. *Irodalomtörténet* XXXVII. (1) 1–28.

Ortutay Gyula

1946 A Magyar Néprajzi Társaság 1946. évi április 24-én tartott összehívott LVII. és LVIII.-ik évi közgyűlése. Dr. Ortutay Gyula elnöki megnyitója. *Ethnographia* LVII. (1–4) 124–128.

1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX. (1–4) 1–24.

2009 *Napló 1. 1938–1954*. Alexandra Kiadó, Budapest.

Paládi-Kovács Attila

2011 A magyar etnográfia tudománytörténete. In: Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz* I. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–125.

2012 Emlékbeszéd Gunda Béla (1911–1994) rendes tag fölött. *Ethnographia* CXXIII. (1) 79–89.

2018 Ortutay Gyula (1910–1978). In: Uő: *Magyar népkutatás a 20. században*. L'Harmattan, Budapest, 96–140.

Papp István

2007 A „fényes szelek” fényében és árnyékában. *Múltunk* LII. (1) 280–268.

Pataki Ferenc

2005 *A Nékosz-legenda*. Osiris, Budapest.

Pogány Mária

1987 Az ipari szakmák, a közép- és felső szintű tanulás hatása a falusi életforma változásában: Tiszaigar, 1945–78. *Népi kultúra – Népi társadalom* XIV. 429–451.

1992 *Kardos László börtönírásai 1957–1963*. Gondolat, Budapest.

1997 Előszó. In: Kardos László: *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944*. Mentor-Szenator Kft., Budapest, 5–9.

2001 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza. 1944–1964*. Püski Kiadó, Budapest.

2005 *A „fényes szelek” fényében és árnyékában. Kardos László 1918–1980*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Pótó János

1994 Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* XXXVI. (1–2) 79–110.

Rákosi Mátyás

1948 *A fordulat éve*. Szikra, Budapest.

Romány Pál

1997 Ismertetés. Kardos László: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1744–1944. *Agrártörténeti Szemle* XXXIX. (1–2) 315–317.

Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.)

1998 *A fordulat éve 1947–1949*. 1956-os Intézet, Budapest.

Svéd László (szerk.)

1994 *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest.

Szabolcs Éva (szerk.)

2006 *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Sz. Morvay Judit

1951 Munkaközösségek és munkacsoportok. *Ethnographia* LXII. (1–2) 226–229.

(sz. n.)

1950 Tiszaigar kétszáz éve. *Szabad Föld* VI. (52) 12.

(sz. n.)

1954 A néprajztudomány helyzetének megvitatása *Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV. 131–160.

Szekér Nóra

2009 *A Magyar Közösség története*. (PhD értekezés) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományok Doktori Iskola, Budapest.

Szemkeő Endre

2000 Az Ethnológiai Adattár dokumentációs gyűjteménye (EAD). In: Főjós Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 649–666.

Tálas István

1955 Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia* LXVI. (1–4) 5–43.

1980 Búcsú Kardos Lászlótól. *Ethnographia* XCI. (3–4) 558–562.

Tompos Krisztina

2016 Egy könyv bezúzása. Bakos József: Mátyusföldi gyermekjátékok. In: Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus világok Közép-Európában, 1867–1944. Multietnické prostredie v Strednej Európe, 1867–1944*. TéKa Társulás, Nyitra, 79–93.

Vincze István

1950 Beszámoló az Országos Néprajzi Múzeum Tiszaigaz községben folyó kutatómunkájáról. *Ethnographia* LXI. (1–2) 125–126.

Vörös Boldizsár

2012 „Ha az egészség még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni történetírásról*. Eötvös Kiadó, Budapest, 62–74.

Archivális források

Akadémiai Levéltár = AL

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/3. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztály 1952. évi munkájának értékelése.

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1/4. A „Bakos–Vargyas”-féle ügy.

AL. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya 206/3. Bakos József könyv-ügy 1953.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum = EA

- 7364 „Tiszaigar társadalmi, politikai, gazdasági és művelődési viszonyai 1944–1964. (Adatgyűjtés).
- 7364 1. sz. melléklet. Jelentés az 1964. szeptember 18.-a és október 18.-a között végzett tiszaigari kiegészítő gyűjtésről.
- 7364 2. sz. melléklet. Jelentés a Szolnok megyei társadalomtörténeti és néprajzi gyűjtésemről /Szolnok, Bánhalma, Tiszaigari, Tiszafüred/
- 13404 Dr. Vargha László levele a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának. Tárgy: Tiszaigaron végzendő változás vizsgálat értesítés.
- 13404 Javaslat, Dr. Vargha László.
- 13404 Vargha László levele rendszeres néprajzi vizsgálat, gyűjtés, tárgyában.
- 17316 Kresz Mária: Jelentés Tiszaigar monográfiájának előkészüléséről.
- 20532 5. Az új életmód és kultúra kutatása, tárgyainak gyűjtése és ezek kiállítása ankét meghívója.
- 31089 21. Kardos László levele Pintér Zoltánnak. 1954. november 17.
- 31089 23–44. Márkus István: Vélemény Kardos László és a Néprajzi Múzeum Munkaközössége Tiszaigar c. könyvéről /kéziratról/.
- 31089 46–51. Tálasi István: Lektori vélemény Kardos László: Tiszaigar, egy agrárproletár falu a szocializmus küszöbén c. munkájáról.
- 31089 52–54. Kardos László jelentése Tiszaigar c. könyvének kiadási problémáiról.
- 31089 56–65. Győrffy Sándor: Lektori jelentés Kardos László: „Tiszaigar” c. könyve nyers kéziratáról.
- 31089 66–71. Siklós András: Feljegyzés Kardos László „Tiszaigar” c. könyvének kéziratával kapcsolatban.
- 31089 72–80. Fekete Ferenc, Csizmadia Ernő: Jelentés Kardos László „Tiszaigar egy agrárproletár falu útja.” /1744–1951/ c. kéziratáról.
- 31089 123. Levél Róna Andrástól, a Közoktatásügyi Kiadóvállalat igazgatójától Kardos Lászlónak.
- 31089 124. Megállapodás a tiszaigari kiadvány tiszteletdíjáról Balassa Iván és Kardos László között.
- 31089 127. Kardos László: Jelentés az MDP szervezete részére.
- 31089 132. Tájékoztató a tiszaigari monográfia állásáról a múzeumi Pártszervezet Titkárának.

Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum Dokumentációs gyűjteménye = EAD

5/A-2/B Aláíró ív a kutatásban részt vevők számára.

5/A-2/B Balassa Iván: A Tiszaigari Kiállítás.

5/A-2/B Kiállítástervek.

5/A-2/B Jelentés Barabás Jenő, Keszegh István és Balassa Iván 1949. június 23–26-ig Tiszaigaron /Heves megye/ végzett előzetes tanulmányútjáról.

EAD-10/K Balassa Iván: Kardos László, életrajz.

EAD 10/K Jelentés a „Tiszaigar” című kiadvány munkálatairól és a további teendőkről.

BTK Néprajztudományi Intézet, MTA Kiváló Kutatóhelye, Kézirattár = MTA NTI K

2442 Szendrey Ákos – Szendrey Zsigmond: Magyar Néphit és Népszokás Lexikon

2620 Gunda Béla: Lektorai vélemény Pogány Mária; Tiszaigar című kéziratáról.

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Ms 11.134 Pogány Mária: Tiszaigar, egy agrárproletár falu életrajza (1944–1964).

Soarta unei monografii în a doua parte a secolului XX. Istoria a jumătate de secol a culegerii etnografice de la Tiszaigar

Monografia etnografică „Tiszaigar. Biografia unui sat din regiunea Tiszántúl, 1744–1944” apărută în 1997, respectiv cercetarea legată de aceasta are o istorie de aproape o jumătate de secol. Culegerea etnografică a pornit la drum în 1949, iar specialiștii vremii au dorit să o prezinte drept o inițiativă model pentru „etnografia maghiară socialistă”, în concordanță cu cerințele noului regim. La început totul a decurs perfect, în decembrie 1950 a avut loc vernisajul expoziției despre Tiszaigar la Muzeul Etnografic, iar apoi a fost finalizat manuscrisul monografiei, sub coordonarea lui

László Kardos. Editarea volumului însă nu a fost aprobată, astfel că doar după mai multe decenii și numeroase transcrieri a sosit momentul apariției, în anul 1997. Cu cele 279 de pagini volumul prezintă doar un fragment din materialul etnografic de mai multe mii de pagini, însă prin circumstanțele cercetării stă mărturie la mai mult decât atât: la istoria unei discipline, la cariera unor cercetători, la diverse destine omenеști din a doua parte a secolului XX.

**The Fate of a Village Monograph in the Second Half of the 20th Century.
The Semi-centennial History of the Ethnographic Research of Tiszaigar**

The book titled “Tiszaigar. The Biography of a Village from the Tiszántúl Region, 1744–1944” was published in 1997. This monograph and the related ethnographic research have a long past, it means nearly half a century. The fieldwork started in 1949 and the ethnographers would have liked to demonstrate this research as an example of the „Hungarian socialist ethnography”. The work had made good progress initially: the exhibition of Tiszaigar was opened in the Museum of Ethnography in December 1950, shortly László Kardos finished the monograph’s manuscript as well. However, the publication of the book was not permitted. The editors attempted to correct and rewrite some part of the script without success; therefore, the monograph was published almost five decades later. The book with its 279 pages demonstrates only a slice of this considerable undertaking of the Hungarian ethnography. On the other hand, the circumstances of the publishing process testify about more: the history of the Hungarian ethnography, scientific careers, life stories in the second half of the 20th century.